द्वितीयं हविः प्रशंसति— "अथ यद् वारुण इति । "तत्सर्वस्मादिति । 'तत्' तत्र 'एतत्' एतेन वारुणयागेन सर्वस्मादेव 'वरुणपाशात्', तथा 'वरुण्यात्' वरुणपाशकृतात् सर्वस्माद् दुःखात् 'प्रजाः' 'प्रमुञ्चति' ॥ १६ ॥

अनयोर्हविषोः क्रमेण दक्षिणा मभिधाय प्रशंसति— "ऋषभ इति । "ऋषभो वै पशूना मिति । यतो वैश्वानरः परम्परया 'प्रजापतिः', ऋषभोऽपि पशूनां पतित्वात् प्रजापतिः ; अतो वैश्वानरदेवताकयागस्य दक्षिणात्वेन युज्यत इत्यर्थः । "तद्धि वारुण मिति । रात्र्यभिमानिदेवता वरुणः, रात्रिश्च कृष्णवर्णा, अतो लोकेऽपि यत् कृष्णं तद् वारुण मित्याह । कृष्णवस्त्रालाभे वर्णान्तरयुतं 'वासः' देय मित्युक्तम् * । तस्योपाध्यन्तरेण वरुणसम्बन्धित्व मुपपादयति— "ग्रन्थिभिरिति । ग्रन्थिर्नाम पाशः, पाशो हि वरुणस्येति तद्योग्यत्वम् । अयं दक्षिणाभेद इष्ट्योर्भिन्नतन्त्रत्वे वेदितव्यः । समानतन्त्रत्वे हि एकेनैव द्रव्येण परिक्रीता ऋत्विजः कृत्स्नं प्रयोगजातं कुर्वन्तीतीतरवैयर्थ्यम् । तदुक्तं कर्कोपाध्यायेन— "तन्त्रभेदे चैतद् भवति ; ऐकतन्त्र्ये तु चोदकपरिप्राप्तोऽन्वाहार्यः"—इति † ॥ १७ ॥ ४ [२. ५.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

* "ऋषभः पूर्वस्य दक्षिणा, कृष्णं वास उत्तरस्य, अभावेऽकृष्णम्"—इति का० श्रौ० सू० १५. २. २० ।

† १५. २. २० कर्कवृत्तिरियम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
समाब्धीन् * पञ्चसीरीं-†-स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः ‡ सिङ्गणार्यौ § ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो ‖ राजतं राजपूज्यः ।
श्राज्योत्थं प्राज्यजन्मा ¶ लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

* 'पञ्चाब्धीन्'—इति ठ (१) ।
† 'सप्तसीरीं'—इति ठ ।
‡ 'सायणः' स्यात् ?
§ स्यात् 'सिङ्गनार्यौ' ?
‖ 'मजडं'—इति ठ ।
¶ 'प्राज्यबुद्धिर्'—इति ठ ।
(१) ठ-इति प्रथमकाण्डीयसम्पादकोक्त्यां विवृतं द्रष्टव्यम् ।

(अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

अरण्योरग्नी समारोह्य । सेनान्यो गृहान् परेत्याग्नये ऽनीकवते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यग्निर्वै देवाना मनीकꣳ सेनाया वै सेनानीरनीकं तस्मादग्नये ऽनीकवत ऽएतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यत् सेनानीस्तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्व मनपक्रमिणं कुरुते तस्य हिरण्यं दक्षिणाग्नेयो वा ऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तस्माद्धिरण्यं दक्षिणा * ॥ १ ॥

अथ श्वो भूते । पुरोहितस्य गृहान् परेत्य बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित एष वा ऽएतस्य पुरोहितो भवति तस्माद्बार्हस्पत्यो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यत् पुरोहितस्तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्व मनपक्रमिणं कुरुते तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणैषा वा ऽऊर्ध्वा बृहस्पतेर्दिक्तदेष उपरिष्टादर्यम्णः पन्थास्तस्माच्छितिपृष्ठो बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा † ॥ २ ॥

*, † 'दक्षिणा'—इति क, ख

अथ श्वो भूते । सूयमानस्य गृह ऽऐन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति क्षत्रं वा ऽइन्द्रः क्षत्रꣳ सूयमानस्तस्मादैन्द्रो भवति तस्य ऽर्षभो दक्षिणा स ह्यैन्द्रो यदृषभः * ॥ ३ ॥

अथ श्वो भूते † । महिष्यै गृहान् परेत्यादित्यं चरुं निर्व्वपतीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पत्न्येषा वा ऽएतस्य पत्नी भवति तस्मादादित्यो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यन्महिषी तस्या ऽएवैतेन सूयते ताꣳ स्वामनपक्रमिणीं कुरुते तस्यै धेनुर्दक्षिणा धेनुरिव वा ऽइयं मनुष्येभ्यः सर्व्वान् कामान् दुहे माता धेनुर्मातेव वा ऽइयं मनुष्यान् बिभर्ति तस्माद्धेनुर्दक्षिणा ‡ ॥ ४ ॥

अथ श्वो भूते । सूतस्य गृहान् परेत्य वारुणं यवमयं चरुं निर्व्वपति सवो वै सूतः सवो वै देवानां वरुणस्तस्माद्वारुणो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यत् सूतस्तस्मा ऽएवैतेन सूयते

---

* 'यद्वृषभः'—इति ग । 'यद्वृषभः'—इति घ ।

† 'भूति'—इति ख । 'भूति'—इति ग ।

‡ 'दक्षिणा'—इति क, ख ।

तꣳ स्व मनपक्रमिणं कुरुते तस्याश्वो दक्षिणा स हि वारुणो यदश्वः * ॥ ५ ॥

अथ श्वो भूते। ग्रामण्यो गृहान् परेत्य मारुतꣳ सप्तकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति विशो वै मरुतो वैश्यो वै ग्रामणीस्तस्मान् मारुतो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यद् ग्रामणीस्तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्व मनपक्रमिणं कुरुते तस्य पृषन् गौर्दक्षिणा भूमा वा ऽएतद्रूपाणां यत् पृषतो गोर्व्विशो वै मरुतो भूमो वै विट् तस्मात् पृषन् गौर्दक्षिणा † ॥ ६ ॥

अथ श्वो भूते। क्षत्तुर्गृहान् परेत्य सावित्रं द्वादशकपालं वाष्टाकपालं वा, पुरोडाशं निर्व्वपति सविता वै देवानां प्रसविता प्रसविता वै क्षत्ता तस्मात् सावित्रो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यत् क्षत्ता तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्व मनपक्रमिणं कुरुते तस्य श्येतो ऽनड्वान् दक्षिणैष वै सविता य एष तपत्येति वा ऽएष एत्यनड्वान्

---

* 'यदश्वः'—इति क, 'यदश्वः'—इति ग, 'यदश्वः'—इति घ।

† 'दक्षिणा'—इति क, ख।

युक्तास्तद्यत्क्रोतो भवति श्येत इव ह्येष उद्ध्वंस्वास्तं च यन् भवति तस्मात्क्रोतो ऽनड्वान् दक्षिणा * ॥ ७ ॥

अथ श्वो भूते। सङ्ग्रहीतुर्गृहान् परेत्याश्विनं द्विकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति सयोनी वा ऽअश्विनौ सयोनी सव्यष्टृसारथी समानꣳ हि रथमधितिष्ठतस्तस्मादाश्विनो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यत् सङ्ग्रहीता तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य यमौ गावौ दक्षिणा तौ हि सयोनी यद्यमौ यदि यमौ न विन्देदप्यनूचीनगर्भाविव गावौ दक्षिणा स्यातां ता ऽउ ह्यपि समानयोनी ॥ ८ ॥

अथ श्वो भूते। भागदुघस्य गृहान् परेत्य पौष्णं चरुं निर्व्वपति पूषा वै देवानां भागदुघ एष वा ऽएतस्य भागदुघो भवति तस्मात् पौष्णो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यद्भागदुघस्तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य

* 'दक्षिणा'—इति क, ख।

श्यामो गौर्दक्षिणा तस्यासावेव बन्धुर्यो ऽसौ त्रिषंयुक्तेषु * ॥ ९ ॥

अथ श्वो भूते †। अक्षावापस्य च गृहेभ्यो गोविकर्तस्य च गवेधुकाः सम्भृत्य सूयमानस्य गृहे रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्व्वपति ते वा ऽएते द्वे सती रत्ने ऽएकं करोति सम्पदः कामाय तद्यदेतेन यजते यां वा ऽइमाꣳ सभायां घ्नन्ति रुद्रो हैतामभिमन्यते ऽग्निर्व्वै रुद्रो ऽधिदेवनं वा ऽअग्निस्तस्यैते ऽअङ्गारा यदक्षास्तमेवैतेन प्रीणाति तस्य ह वा ऽएषानुमता गृहेषु हन्यते यो वा राजसूयेन यजते यो वैतदेवं वेदैतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यदक्षावापश्च गोविकर्त्तश्च ताभ्यामेवैतेन सूयते तौ स्वावनपक्रमिणौ कुरुते तस्य द्विरूपो गौर्दक्षिणा शितिबाहुर्वा शितिवालो वासिर्नखरो वालदाम्नाक्षावपनं प्रबद्धमेतदु हि तयोर्भवति ‡ ॥ १० ॥

* 'त्रिषंयुक्तेषु'—इति क, 'त्रिषंयुक्तेषु'—इति ग, 'त्रिषंयुक्तेषु'—इति घ

† 'भूते'—इति क, ख। 'भूते'—इति ग।

‡ 'भवति'—इति क।

अथ श्वो भूते । पालागलस्य गृहान् परेत्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाध्वनमाज्यं जुहोति जुषाणो ऽध्वाज्यस्य वेतु स्वाहेति प्रहेयो वै पालागलो ऽध्वानं वै प्रहित एति तस्मादध्वनमाज्यं जुहोत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यत् पालागलस्तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य दक्षिणा प्युक्षावेष्टितं धनुश्चर्ममया वाणवन्तो लोहित उष्णीष एतद्धि तस्य भवति ॥ ११ ॥

तानि वा ऽएतानि* । एकादश रत्नानि सम्पादयत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब् वीर्यं त्रिष्टुब् वीर्यमेवैतद्रत्नान्यभिसम्पादयति तद्यद्रत्निनाꣳ हविर्भिर्यजत ऽएतेषां वै राजा भवति तेभ्य एवैतेन सूयते तान्स्वाननपक्रमिणः कुरुते † ॥ १२ ॥

अथ श्वो भूते । परिवृक्त्यै गृहान् परेत्य नैर्ऋतं चरुं निर्वपति या वा अपुत्रा पत्नी

* 'एतानि'—इति ग, 'ग्रमानि'—इति घ ।

† 'कुरुते'—इति ग, घ ।

सा परिवृत्ती स कृष्णानां व्रीहीणां नखैर्निर्भिद्य तण्डुलान्नैर्ऋतं चरुꣳ श्रपयति स जुहोत्येष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहेति या वा ऽअपुत्रा पत्नी सा निर्ऋतिगृहीता तद्यदेवास्या ऽअत्र नैर्ऋतꣳ रूपं तदेवैतच्छमयति तथो हैनꣳ सूयमानं निर्ऋतिर्न गृह्णाति तस्य दक्षिणा कृष्णा गौः परिमूर्णी पर्यारिणी सा ह्यपि निर्ऋतिगृहीता तां माह मा मे ऽद्येशायां वात्सीदिति तत् पाप्मान मपादत्ते ॥ १३ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३.१.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

तृतीयाध्याये * प्रथमब्राह्मणे द्वादश रत्नहवींष्यनुदिनं क्रमेण कर्त्तव्यान्युच्यन्ते †। अत्र कात्यायनो नैर्ऋतहविषा द्वादश हवींषीति सूत्रितवान्— "द्वादशोत्तराणि रत्नहवींषि, प्रतिग्टह

* एतत् पदं नास्ति ज-पुस्तके ।

† "रत्निनामेतानि हवींषि भवन्ति, एते वै राष्ट्रस्य प्रदातारः"—इत्यादि तै० ब्रा० १. ७. ३ द्रष्टव्यम् ।

मेकैकं श्वः श्वः, समारूढेऽग्नौ निर्मथिति ऽग्नये ऽनीकवते”—इत्यादि *। तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते— “अरण्योरग्नी इति। ‘अग्नी’ गार्हपत्याहवनीयौ ‘अरण्योः’ पृथक् पृथक् ‘समारोप्य’ † प्रतिदिवसं तत्तद्गृहं गत्वा तत्र तत्र निर्मथ्य यष्टव्य मिति सर्वेष्टिसाधारण मिदम् ‡।

‘सेनान्यः’ सेनापतेः ‘गृहान्’ ‘परेत्य’ प्रथमं गत्वा ‘अनीकवते’ अनीकवद्गुणकाय ‘अग्नये’ अष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचरेत्। सेनानीगृहे अनीकवद्गुणकाग्निदेवत्यहविरनुष्ठाने कारण माह— “अग्निर्वा इति। देवानाम् ‘अनीकं’ मुखम् ‘अग्निः’, ‘सेनायाः’ ‘अनीकं’ मुखं ‘सेनानीः’। अस्य रत्नहविष्ट्व मुपपादयितु माह— “एतद्वा इति। “सेनानीरिति। ‘एतत्’ खलु ‘अस्य’ राज्ञो यजमानस्य ‘एकं’ ‘रत्नं’ रत्नवत् प्रशस्तं गवेषणीयं वस्तु, ‘एतेन’ तस्य गृहेऽनुष्ठितेनाग्नेययागेन ‘तस्मै’ सेनान्ये ‘सूयते’, तेनानुज्ञायत इत्यर्थः। तद्गृहगमनेन ‘तं’ सेनान्यं ‘स्वम्’ आत्मीयम् ‘अनपक्रमिणम्’ अनतिलङ्घिनं कृतवान् भवतीति। एव मुत्तरत्रापि व्याख्येयम् §।

दक्षिणां विधत्ते— “तस्य हिरण्य मिति ‖। ‘तस्य’ अग्निदेवताकस्य यागस्य अग्निरेतोरूपं ‘हिरण्यं’ दक्षिणात्वेन युक्त मित्यर्थः। हिरण्यस्याग्निरेतस्त्व माम्नायते— “आपो वरु-

* का० श्रौ० सू० १५. ३. १, २, ३।

† ‘संरोप्य’—इति च। ‘समारोह्य’—इति मूलपाठः।

‡ इहैवानुपदवक्ष्यमाणानां सर्वत्रैवेवं बोध्य मिति भावः।

§ तै० सं० १. ८. ६. ४ विशेषत आम्नातम्।

‖ का० श्रौ० सू० १५. ३, १७।

अस्य पत्नय आसन्, ता अग्निरभ्यध्यायत्, ताः समभवत्, तस्य रेतः परापतत्, तद्धिरण्य मभवत्"–इति * ॥ १ ॥

द्वितीयदिवसेऽनुष्ठेयं रत्नहविः विधत्ते— "अथ श्वोभूत इति। पुरोहितस्य गृहे बार्हस्पत्यचरुप्रचारे † उपपत्ति माह— "बृहस्पतिर्वै देवाना मिति। बृहस्पतेर्देवपुरोहितत्वात् तद्देवत्यो यागः पुरोहितगृहे कर्त्तु मुचित इत्यर्थः। "एतद्वा इत्यादि, गतम् ॥

दक्षिणां विधत्ते— "तस्य शितिपृष्ठ इति। श्वेतपृष्ठः। तत् प्रशंसति—"ऊर्द्ध्वेति। 'उर्द्ध्वा दिक्' बृहस्पतिदेवताका, तस्या उपरिभागे 'अर्यम्णः' सूर्यस्य 'एषः' परिदृश्यमानः 'पन्थाः' मार्गः। स च किरणसम्बन्धात् श्वेतः। अतो बृहस्पतियागदक्षिणाभूतस्य गोः श्वेतपृष्ठत्वं युक्तम् ‡ ॥ २ ॥

तृतीयदिवसे कर्त्तव्यं यागं विधत्ते— "अथ श्वोभूते इति। "सूयमानस्येति। सुन्वतो यजमानस्यैव 'गृहे'। अत एवास्मिन् पर्याये एतद्वा अस्यैकं रत्नम्"–इत्यादिवाक्यानुपन्यासः §। सूयमानपदं यजमानवाचक मित्यभिप्रेत्य सूत्रकृता यजमानपद मेवोक्तम्— "ऐन्द्रो यजमानस्य"–इति ‖। "क्षत्रं वा इत्यादि।

* तै० ब्रा० १. १. ३. ८। "आपो ०—० परापतत्, तदिय मभवत्"–इति तु तै० सं० ५. ५. ४. १।

† "बार्हस्पत्यश्चरुः पुरोहितस्य"–इति का० श्रौ० सू० १५. ३. ४।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ३. १८। तै० सं० १. ८. ९. १।

§ अस्मिन्नेव ब्राह्मणे पुरस्तात् (१६३पृ० ५पं०) द्रष्टव्यम्।

‖ का० श्रौ० सू० १५. ३. ५। 'ऐन्द्र एकादशकपालः'—इत्यादि कर्कः। तै० सं० १. ८. ९. २।

इन्द्रयजमानयोरेकजात्यभिसम्बन्धात् यजमानस्य गृहे ऐन्द्रस्य हविषो निर्वापो युक्तः ॥

दक्षिणां विधत्ते— "तस्य ऋषभ इति *। "स हीन्द्र इति। "वाचकाभ्या मैन्द्रः"—इति † प्रागाम्नातत्वात् तद्वत ऋषभस्येन्द्रत्वं प्रसिद्ध मिति 'हि'-शब्दस्यार्थः ॥ १ ॥

चतुर्थदिवसकर्त्तव्या मिष्टिं विधत्ते— "अथ श्वोभूत इति। "महिष्या इति ‡। कृताभिषिकस्य राज्ञो मुख्या स्त्री महिषी ; तस्या गृहे। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। "इयं वै पृथिवीति। देवानां हविस्सम्पादनद्वारा भोग्यत्वात् पृथिव्यात्मिकाया अदितेर्देवपत्नीत्वम्। "तस्मादिति। यस्माददितेर्देवपत्नीत्वम्, 'तस्मात्' तद्देवत्यहविषः पत्नीगृहे निर्वापो युक्त इत्यर्थः ॥

दक्षिणां विधत्ते— "तस्यै धेनुरिति §। 'तस्यै' अदित्यै, तद्देवत्यस्य यागस्येत्यर्थः। "धेनुरिव वा इति। यथा 'धेनुः' क्षीरादिरूपान् सर्वान् कामान् दोग्धि, एवम् 'इयं' पृथिव्यात्मिका अदितिः 'मनुष्येभ्यः' सर्वान् 'कामान्' 'दुहे' दुग्धे। दुहेः "लोपस्त आत्मनेपदेषु"—इति ‖ त-लोपः। 'धेनुः' हि 'माता' प्रत्यग्रप्रसूतत्वात्, तथा 'इयं' भूमिरपि 'मातेव' 'मनुष्यान्' 'बिभर्त्ति' पोषयति। 'तस्मात्' उदीरितरीत्या अदितेर्धेनोः, तत्सम्बन्धात् आदित्यचरोः धेनुर्दक्षिणात्वेन युज्यते ¶ ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० सू० १५. ३. १९।

† पुरस्तात् (१२५पृ० २पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ३. ६।

§ का० श्रौ० सू० १५. ३. २०। ‖ पा० सू० ७. १. ४१।

¶ तै० सं० १. ८. ६. ३ अप्येव मेव।

पञ्चमदिवसे कर्त्तव्या मिष्टिं विधत्ते — × × × ॥ ५ ॥

[षष्ठदिवसे कर्त्तव्या मिष्टिं विधत्ते † —] "अथ श्वोभूत इति। 'ग्रामण्यः' ग्रामं नयतीति ग्रामणीः, वैश्यानां मध्यतरः तस्य 'गृहान्'। मरुतां सप्तगणात्मकत्वात् तद्देवत्यश्चविषः सप्तसु कपालेषु श्रपणं युक्त मित्याह— "सप्तकपाल मिति। ग्रामणी-गृहे मारुतकरण मुभयोर्वैश्यत्वनिबन्धनकृत मित्याह— "विशो वा इति। 'विशः' प्रजाः देवाना मिति शेषः॥

*मारुतस्य दक्षिणां विधत्ते— "तस्य पृषन्निति ‡। 'पृषन्' बिन्दुमान्, श्वेतरक्तकृष्णबिन्दुयुत इत्यर्थः। पृषत्त्वं प्रशंसति— "भूमा वा इति। 'पृषतः'-इति षष्ठ्यन्तं गोविशेषणम्। पृषतो गोर्यदस्ति एतद् रूपाणां भूमा इति पदयोजना। तादृशे गवि नानाविधवर्णानां सद्भावात् रूपबाहुल्य मित्यर्थः। भूमान मेवावलम्ब्य विचित्रवर्णस्य गोर्मारुतहवियोग्यता माह— "विशो वा इति। "भूमो वा इति। भूमा उ इति। भूमरूपेव खलु वैश्यजातिः॥ ६॥

सप्तमदिवसकर्त्तव्या मिष्टिं विधत्ते— "अथ श्वोभूत इति §।

* मत्सम्पादितानां चतुर्णां भाष्यपुस्तकाना मेकतमेऽपि इत उत्तरच पाठाः पञ्चमकण्डीयाख्याग्रन्थो नावलोक्यते; लिपिकरप्रमाद एवात्र हेतुः स्यात्।

† का० श्रौ० सू० १५. १. ८ सूत्रे षष्ठदिवसे ग्रामण्यो विहित इतीहैवावतराणिका पूर्वपूर्ववत्कथया सम्भाव्यते; आदर्शेषु तु नास्ति।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ३. २२। 'पृषन् = विचित्रो गौः षष्ठ'— इति च तत्र कर्कः। तै० सं० १. ८. ६. ७।

§ का० श्रौ० सू० १५. ३. ६।

"क्षत्तुर्गृहानिति । क्षत्ता नाम यष्टिहस्तोऽन्तःपुराध्यक्षः, सर्वेषां नियन्ता, प्रतिहारापरपर्यायः *। 'सावित्रं' सवितृ-देवत्यम्। क्षत्तुः सवितुश्च प्रसवितृत्वं साधारणो धर्म इत्याह— "सविता वै देवाना मिति ॥

दक्षिणां विधत्ते— "तस्य श्वेत इति। 'श्वेतः' † शुक्ल-वर्णः 'अनड्वान्' ‡। श्वेतस्यानडुहः सवितृसम्बन्ध माह— "एष वा इति। 'यः' 'एषः' सूर्यः 'तपति', 'एषः' 'वै' खलु 'सविता', स च सूर्यः, 'एति' प्रकर्षप्रकाशादिना जगन्निर्वाहं कुर्वन् सर्वदा सञ्चरति; 'अनड्वान्' अपि शकट-रथवहनादौ 'युक्तः' सन् सर्वत्र गच्छति, अतो गन्तृत्व मुभयोः सम्बन्धहेतुः साधारणो धर्मः। श्वेतत्व मनूद्य स्तौति— यच्छ्वेत इति। 'एषः' सूर्यात्मकः सविता 'उद्यन्' उदयन् 'अस्तं यन् च' उदयास्तकालेषु 'श्वेतः' शुक्लो वर्णः 'इव हि भवति' ॥ ७ ॥

अष्टमदिवसकर्त्तव्या मिष्टिं विधत्ते— "अथ श्वोभूत इति। "सङ्ग्रहीतुर्गृहानिति §। सङ्ग्रहीता नाम रथयोजयिता। 'आश्वि-नम्' अश्विदेवत्यम्। सङ्ग्रहीतृगृहे आश्विनहविषो निर्वापे कारण माह— "सयोनी इति। 'हि' यस्मात् 'सव्यष्ठृ-सारथी' सव्यष्ठृपदेन सङ्ग्रहीतोच्यते, स च सारथिश्च 'सयोनी' समान-स्थानौ, एवम् 'अश्विनौ' अपि 'सयोनी' सहोत्पन्नौ। तौ

* 'मन्त्रीत्येके। मन्त्री दूतो वा। क्षत्रियायां शूद्राज्जातः क्षत्ता'—इत्यादिः कातीयवृत्तिग्रन्थः।

† अत्र सर्वत्रैव श्वेतेति मूलपाठः श्वैतिति भाष्यस्येति।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ३. २३। तै० सं० १. ८. ६. ८।

§ का० श्रौ० सू० १५. ३. १०। तै० सं० १. ८. ६. ६।

द्विविधौ 'समानम्' एकं 'रथम्' 'अधितिष्ठतः' ; "युवं कवी ष्ठः पर्यश्विना रथम्"—इति श्रवणात् * ॥

आश्विनस्य हविषो योग्यदक्षिणां विधत्ते— "तस्य यमाविति। यमौ सहैवैकस्या मातुर्गर्भादुत्पन्नौ †। यमयोरश्विसाम्य माह— "तौ हि सयोनी इति। यमयोरलाभे पक्षान्तर माह— "यदि यमाविति। 'अनूचीनगर्भौ' अनुक्रमेण पौर्वापर्येण जातगर्भौ। तयोरपि समानयोनित्वं दर्शयति— "ता उ ह्वीति। यौ क्रमेणोत्पन्नौ 'तौ उ अपि हि' 'समानयोनी' मध्ये गर्भान्तरेणाव्यवहितत्वात् ‡ ॥ ८ ॥

नवमदिवसकर्त्तव्या मिष्टिं विधत्ते— "अथ श्वोभूत इति। "भागदुघस्य गृहानिति §। यो राज्ञः प्राप्यं ‖ षष्ठं भागं प्रजाभ्यो गृहीत्वा राज्ञे दोग्धि प्रयच्छति, स भागदुघः ¶। "पूषा वा इति। 'पूषा' नाम मार्गसंरक्षको देवः, 'देवानां' 'भागदुघः' भागं दोग्धि; स हि यजमानदत्तानि हवींषि मार्गे रक्षोभ्यः संरक्ष्य तान् ** देवान् गमयतीत्यर्थः †† ॥

पौष्णः चरुयागे श्यामवर्णं गां दक्षिणां विधत्ते— "तस्य

* ऋ० सं० १०. ४०. ६।

† का० श्रौ० सू० १५. ३. २४। 'यमलजौ द्वौ गावौ'—इति कर्कः।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ३. २५।

§ का० श्रौ० सू० १५. ३. ११।

‖ 'प्राप्तं'—इति च, ज।

¶ 'भागदुघो भोजयिता। परिवेष्टा, भाग मंशं दोग्धीति'—इति च का० वृ०।		** 'तांस्तान्'—इति ज।

†† इहैव पुरस्तात् २. ५. ८ (१५४पृ० ८पं) द्रष्टव्यम्।

श्याम इति *। श्यामत्वस्तावक मतिदिशति— "तस्यासा-विति। 'बन्धुः' वाक्यशेषः। कः पुनरसाविति स माह— "यो ऽसौ त्रिषंयुक्तेष्विति। त्रिषंयुक्तानि उक्तानि तत्र द्वितीये, पौष्णचरोर्दक्षिणात्वेन विहितस्य गोः श्यामत्वस्तावकः; "स हि पौष्णो यच्छ्यामो द्वे वै श्यामस्य रूपे इत्यादिः † यो वाक्यशेषः, सोऽत्रापि समान इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यजमानगृहे कर्त्तव्यं दशमं रत्नहविर्विधत्ते— "अथ अक्षावाप इति ‡। 'अक्षावापः नाम अक्षाणां वेप्ता, अक्षगोप्ता वा द्यूतकारः; 'गोविकर्त्तः' मृगयासहायभूतो गो-हिंसको व्याधः; तयोरुभयोर्गृहेभ्यो 'गवीधुकाः' § आरण्यगोधूमान् 'सम्भृत्य' तैः रुद्रदेवत्यं चरुं 'सूयमानस्य' यजमानस्य 'गृहे' निर्वपेत् ‖। उभयोर्गृहेभ्यो गवीधुकानां युगपत् सम्भरणं प्रशंसति— "ते वा इति। अक्षावाप-गोविकर्त्तरूपयोर्द्वयोः सतोरनयोरेकत्वकरणं सम्पद्धेतुरित्यर्थः। 'सम्पदः कामाय' सम्पदभिलाषसिद्ध्यर्थ मिति। अक्षावाप-गोविकर्त्तसम्भृतेरेवा-रण्यगोधूमैः रौद्रश्चरुः कर्त्तव्य इत्यत्रोपपत्ति माह— "यां वा

* का० श्रौ० सू० १५. ३. ११। तै० सं० १. ८. ६. १०।

† इहैव पुरस्तात् २. ५. ८ (पृ०१५४ १२पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ तै० सं० १. ८. ६. ११।

§ 'गवेधुकाः'—इति मूलपाठः।

‖ 'द्यूतकारकः'—इति, 'द्यूताध्यक्षः'—इति च, एवं 'गोविकर्त्तः कर्त्तकः अथवा गोहिंसको व्याधः'—इति च, तथा 'गवेधुकाव्रीहि-मध्ये तृणविशेषे प्रसृत्ताकाराणि गोधूमप्रायाणि फलानि कसेया-लोक-प्रसिद्धानि'—इति चैतत् सर्वं का० श्रौ० १५. ३. १२ सूत्रवृत्त्यादिषु।

इमा मिति। 'सभायां' सभास्थले द्यूतस्थाने 'याम् इमाम्' पणत्वेन क्लृप्तां गां 'घ्नन्ति' कितवाः *। अत एव चतुर्थोऽध्याये आम्नास्यते— "एतेष्वक्षेष्वाह गां दीव्यध्व मिति"–इति †। तत्र सूत्रम्— "गा मस्थानीय घ्नन्ति"–इति ‡। तत्र ताम् 'एतां' 'रुद्रः अभिमन्यते'; क्रूरकर्मत्वात्। स तस्य रुद्रः परम्परया § अधिदेवनात्मकः ‖ इत्याह— "अग्निर्वा इति। अग्निरेव खलु रोदनाद्रुद्रनामा सम्पन्नः। अतएव तैत्तिरीयके अग्निं प्रस्तुत्याम्नातम्— "सोऽरोदीद् यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्"–इति ¶। स च 'अग्निः' 'अधिदेवनं' द्यूताधिकरणं स्थानम्, अधिदेवनात्मकस्याग्नेः अङ्गारावापाङ्गाराः 'त मेव' अधिदेवनात्मकं रुद्रम् 'एतेन' अङ्गारावापगृहसम्भृतगवीधुक-निष्पन्नहविषा 'प्रीणाति' तर्पयति। "तस्य ह वेत्यादि। 'यो राजसूयेन यजते', 'यो वा' 'एतत्' एतं राजसूयप्रयोगं 'वेद', 'तस्य गृहेषु' 'अनुमता' अध्वर्युप्रभृतिभिरनुज्ञाता सती 'गौः हन्यते' गोविकर्त्तेन हिंस्यते, अतो गोविकर्त्तगृहादानीतगवीधुका हननाभिमानिनो रुद्रस्य हविष्टे योग्या इत्यर्थः॥

तस्य रौद्रहविषो दक्षिणां विधत्ते— "तस्य द्विरूप इति **। 'शितिबाहुः' श्वेतबाहुः 'वा' भवेत्, श्वेतवालो 'वा'; बाह्वो

* ४. ५. २३ द्रष्टव्यम्।

† उपरिष्टात् ४. ४. २३ द्रष्टव्यम् "गां दीव्यध्व मित्याह"–इति अ का० श्रौ० सू० १५. ७. १७।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ७. २०।

§ 'परम्परा'–इति अ. ज। ‖ 'अधिदेवतात्मक'–इति अ।

¶ तै० सं० १. ५. १. २। ** तै० सं० १. ८. ६. ११।

वाले वा श्वेतत्वम्, सर्वाङ्गे कृष्णवर्ण इति द्विरूपत्वम्। दक्षिणा-न्तरं विधत्ते— "असिरिति। 'नखरो' निःकोषः 'असिः' कृपाणः। 'वालदाम्ना रोमस्रजा 'प्रबद्धम्' 'अक्षावपनं' पात्रम्; अक्षा उप्यन्ते अस्मिन्निति 'अक्षावपनम्' अक्षस्थानावपनं पात्रम्। एवं गौः, असिः, अक्षावपन मिति त्रीण्यपि समुच्चित्य दक्षिणेत्यर्थः। तथैव कात्यायनः— "त्रिदक्षिणो रौद्रः, शितिबाहुशितिवालयो रन्यतरः, असिर्नखरो, वालदामबद्ध मक्षा-वपनम्"-इति *। किमर्थं नखरोमाक्षपात्रद्वयं दक्षिणात्वेनो-च्यते? इति। तत्राह— "एतदु ह्येति। 'तयोः' अक्षावाप-गोविकर्त्त्रोः तद् द्वयं स्वं 'भवति' एकैकस्यैकैक मस्ति; अतोऽत्र तदुभयसम्बन्धात् तद् द्वयं दक्षिणात्वेन प्रयुज्यत इत्यर्थः॥ १०॥

दूतगृहे कर्त्तव्य माज्यहोमरूप मेकादशं रत्नहविर्विधत्ते— "अथेति। पालागलो नाम दूतः। तथैव कात्यायनः पाला-गलस्थाने दूतशब्दं प्रयुक्तवान्— "चतुर्गृहीतं जुषाणो ऽध्वाज्यस्य वेत्विति दूतस्य"-इति †। आपस्तम्बेन तु यूपविशेषपरत्वेन व्याख्यातः— "अध्वने स्वाहेति पालागलस्य गृहे जुहोत्यनृत-दूतं ब्रुवते"-इति ‡। 'पालागलम् अनृतवादिनं दूत मिति ब्रुवते आचार्या इत्यर्थः। अध्वदेवत्यश्चतुर्गृहीताज्यहोम एवैका-दशं हविरित्यर्थः॥

मन्त्रस्यार्थः;— 'आज्यं जुषाणः' आज्यभागं सेवमानः

* का० श्रौ० सू० १५. ३. २७—३०।
† का० श्रौ० सू० १५. ३. १३।
‡ आप० श्रौ० सू० १८. १०. २५। तत्र 'पालाकलस्य'—इति च पाठः।

'अध्वा' देवता 'आज्यस्य वेतु' आज्यं पिबतु। 'स्वाहा' सुहुत मस्तु 'इति'। दूतगृहेऽध्वदेवत्यहोमस्य उपपत्ति माह— "प्रहेय इति। 'पालागलः' दूतः 'प्रहेयः' राज्ञा प्रेष्यः, प्रस्थापनीयः। प्रेष्यत्व मेवाह— "अध्वान मिति। प्रहितः प्रेषितः प्रस्थापितः सन् अध्वानं गच्छति, अतोऽध्वसम्बन्धात् तद्गृहे होमः कार्यं इत्यर्थः॥

तस्य होमस्य दक्षिणां विधत्ते— "तस्य दक्षिणेति। 'उक्ष्णावेष्टितम्' 'उक्ष्णा'-शब्देन * स्नाय्वभिधीयते, उक्षविकारैः स्नायुभिः 'वेष्टितं' स्यूतं 'धनुः', 'चर्ममयाः वाणवन्तः' इषुधयः, 'लोहितः' लोहितवर्णः 'उष्णीषः' शिरोवेष्टनम्। एतत् सर्वं दक्षिणेत्याह— "एतदु हीति। एतावदेव हि 'तस्य' दूतस्य स्वं 'भवति' †॥ ११॥

एतेषां रत्नहविषाम् एकादश सङ्ख्यां प्रशंसति— "तानि वा एतानीति। सङ्ख्यासाम्यात् त्रिष्टुप्त्वम्। त्रिष्टुभो वीर्यत्व मिन्द्रेण सहोत्पत्तेरित्यवगन्तव्यम्। 'एतत्' एतेन रत्नहविरनुष्ठानेन यजमाने वीर्यं मेव सम्पादितवान् 'भवति। प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति— "तद्यदिति। यथोक्तसेनानीपुरोहितमहिष्यादयो रत्निनः; तदभिमानिदेवतानां प्रियायै तानि हवींषि; अतस्तद्गृहेष्वेव कर्त्ता गत्वा निर्वपेत्। एतैः

---

* 'उक्षशब्देन'—इति ख। 'प्युक्ष्णा वेष्टितत्'—इति का० श्रौ० सू० १५. ३. ३१। 'प्युक्ष्णशब्देन स्नायुरभिधीयते, अजगरचर्मेत्यपरे'—इति कर्कः। 'प्युक्ष्णावेष्टितं कोशकारवेष्टितम् (कोशकारः = धनुषः कोठीरचयिता); मयूरपुच्छाञ्चित मिति केचित्'—इति का० श्रौ० सू० वृत्त्यन्तरम्।

† का० श्रौ० सू० १५. ३. ३१, ३२, ३३।

'रत्निनां' हविर्भिर्योगेन सेनानी प्रभृतीनां रत्नानां स्वयं 'राजा' भवेत्। 'तेभ्यः' तत्सङ्ग्रहार्थम् 'एतेन' रत्नहविरनुष्ठानेन 'सूयते' प्रेर्यते ॥ १२ ॥

परिवृक्तिगृहे कर्त्तव्यं नैर्ऋतहविर्विधत्ते — "अथ श्वो भूत इति *। 'परिवृक्ति'-शब्दस्यार्थं माह— "या वा इति। 'अपुत्रा' राजपत्नी केवलं भोगार्था परिवृक्तिः †। हविषो द्रव्यं विदधच्चोदकप्राप्त मववातं निषेधति — "स कृष्णाना मिति। नखैर्निर्भिन्नानां कृष्णव्रीहीणां तण्डुलैः नैऋतं चरुं निर्वपेत्। हवनं समन्त्रकं विधत्ते — "स जुहोतीति। जुहोतिचोदितत्वात् स्वाहाकारप्रदानत्वाच्चायं होमो दर्विहोमः। कात्यायनेन तु पक्षान्तरं सूत्रितम्— "दर्विहोम एष ते निर्ऋत इति ‡ जुहोति, वषट्कृते वा"-इति §। परिवृक्तिगृहे नैर्ऋतचर्वनुष्ठानस्योपपत्ति माह— "या वा इति। अपुत्रा स्त्री न र्ऋत्या गृहीता भवति ॥

तस्य दक्षिणां विधत्ते — "तस्य दक्षिणा कृष्णा गौरिति। 'परिमूर्णी'। "मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः" ‖। अस्मात् क्तिनि 'राल्लोपः'-इति ¶ छस्य लोपे, निष्ठा-नत्वे च कृते रूपम्। परिमूढा (अक्षमा **)। 'पर्यारिणी' परित आर्त्तिमती,

* तै० सं० १. ८. ६. ३।

† 'परिवृत्ता परिगता निर्ऋत्या ईकारश्छान्दसः, पुत्रादिभिः परित्यक्ता'-इति का० श्रौ० १५. ३. १४ सू० टी० देव०।

‡ वा० सं० ६. ३५. १।

§ का० श्रौ० सू० १५. ३. १४. १५। ‖ भा० प० ३० धा०।

¶ पा० सू० ६. ४. २१। ** इद मधिकं पदं ज पुस्तके।

व्याधिगृहीता केन चिदङ्गेन अपहृता वा 'कृष्णा गौः, दक्षिणा'। अत्र सूत्रम्— "कृष्णापरिमूर्णपहृतोत्तमस्य"–इति *॥

तैत्तिरीयके तु परिवृत्तिगृहकर्तव्यनैर्ऋतचरोः कृष्णा भग्नशृङ्गा गौर्दक्षिणात्वेन श्रुता— "नैर्ऋतं चरुं परिवृत्त्यै गृहे कृष्णानां व्रीहीणां नखनिर्भिन्नं कृष्णा कूटा दक्षिणा"–इति †। 'कूटा' भग्नशृङ्गा इति हि व्याख्यातम्। दक्षिणाभूताया गोर्नैर्ऋतचरुयोग्यता माह—"सा ह्यपीति। जीर्णा निवृत्तप्रसवा गौः निर्ऋतिगृहीता भवति॥

इष्ट्यन्ते किंचित् कर्तव्यं विधत्ते—"ता माहेति। 'तां' परिवृक्तिम् 'आह' वदेत्। वाक्यस्याय मर्थः— 'अद्य' इदानीम् इतः परं 'मे' मम 'ईशायां' स्वाम्ये 'मा वात्सीः' मद्भोग्या मा भूरित्यर्थः ‡। वचनं स्तौति—"तदिति। निर्ऋतिगृहीतां परिवृक्तिं प्रति एतेन वचनेन 'पाप्मानम् एव' अपादत्ते' अपसारितवान् भवतीति॥ १२॥ ५ [३. १.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्॥

* का० श्रौ० सू० १५. ३. ३४।

† तै० सं० १. ८. ६. ३।

‡ "परिवृत्तिमाह मा मेऽद्येशायां वात्सीरिति"–इति का० श्रौ० सू० १५. ३. ३५। 'ततश्चासौ ब्राह्मणगृहं प्रविशति तत्र रात्रौ न स्वाम्य मिति'–इति तत्र कर्कः।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

उपरिष्टाद्रत्नानाᳪं सौमारौद्रेण यजते । स श्वेतायै श्वेतवत्सायै पयसि शृतो भवति तद्य-दुपरिष्टाद्रत्नानाᳪं सौमारौद्रेण यजते * ॥ १ ॥

स्वर्भानुर्ह वा ऽआसुरः † । सूर्यं तमसा विव्याध स तमसा विद्धो न व्यरोचत तस्य सोमारुद्रा-वेवैतत्तमो ऽपाहताᳪं स एषो ऽपहतपाप्मा तपति तथो ऽएवैष एतत्तमः प्रविशत्येतं वा तमः प्रविशति यदयज्ञियान् यज्ञेन प्रसजत्ययज्ञियान्वा ऽएतद्यज्ञेन प्रसजति शूद्रांस्त्वद्यांस्त्वत् तस्य सोमा-रुद्रावेवैतत्तमो ऽपहतः सो ऽपहतपाप्मैव दीक्षते तद्यच्छ्वेतायै श्वेतवत्सायै पयसि शृतो भवति कृष्णां वै तमस्तत्तमो ऽपहन्ति तस्यैषैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा ॥ २ ॥

स हैतेनापि यजेत । यो ऽलं यशसे सन्न यशो भवति यो वा ऽअनूचानः सो ऽलं यशसे सन्न यशी भवति यो न यशो भवति स

* 'यजते'—इति ग । 'यजते'—इति घ ।

† 'आसुरः'—इति ग ।

तमसा वै स तत् प्रावृतो भवति तस्य सोमारुद्रावेवैतत्तमो ऽपहतः सो ऽपहतपाप्मा ज्योतिरेव श्रिया यशसा भवति * ॥ ३ ॥

अथ मैत्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्व्वपति । ह्वलति वा ऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वा ऽएष यज्ञपथाद्यदयज्ञियान्यज्ञेन प्रसजत्ययज्ञियान्वा ऽएतद्यज्ञेन प्रसजति शूद्रांस्त्वद्यांस्त्वन्मित्राबृहस्पती वै यज्ञपथो ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म हि यज्ञो ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि यज्ञस्तत् पुनर्यज्ञपथ मपिपद्यते सो ऽपि पद्येव यज्ञपथं दीच्यते तस्मान् मैत्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्व्वपति ॥ ४ ॥

तस्यावृत् † । या स्वयम्प्रशीर्णाश्वत्थी शाखा प्राची वोदीची वा भवति तस्यै मैत्रं पात्रं करोति व्वरुण्या वा ऽएषा या परशुवृक्णाथैषा मैत्री या स्वयम्प्रशीर्णा तस्मात् स्वयम्प्रशीर्णायै शाखायै मैत्रं पात्रं करोति ‡ ॥ ५ ॥

अथातच्य दधि । व्विनाट ऽआसिच्य रथं

* 'भवति'—इति क ।

† 'ऽवृत्'—इति ग । 'वृत'—इति घ । ‡ 'करोति'—इति क ।

युवत्याबध्य देदीयित वा ऽआह तद्यत् स्वय मुदितं नवनीतं तदाज्यं भवति व्वरुण्यं वा ऽएतद्यन् मथित मथैतन् मैत्रं यत् स्वय मुदितं तस्मात् स्वय मुदित माज्यं भवति ॥ ६ ॥

द्वेधा तण्डुलान् कुर्व्वन्ति। स ये ऽणीयाꣳसः परिभिन्नास्ते बार्हस्पत्या अथ ये स्थवीयाꣳसो ऽपरिभिन्नास्ते मैत्रा न वै मित्रः कं चन हिनस्ति न मित्रं कश्चन हिनस्ति नैनं कुशो न कण्टको व्विभिनत्ति नास्य व्रणश्चनास्ति सर्वस्य ह्येव मित्रो मित्रम् * ॥ ७ ॥

अथ बार्हस्पत्यं चरु मधिश्रयति। तं मैत्रेण पात्रेणापिदधाति तदाज्य मानयति तत्तण्डुलाना-वपति स एष ऊष्मणैव श्रप्यते व्वरुण्यो वा ऽएष यो ऽग्निना शृतो ऽथैष मैत्रो य ऊष्मणा शृतस्तस्मादूष्मणा शृतो भवति तयोरुभयोरवदायाह मित्राबृहस्पतिभ्या मनुब्रूहीत्याश्राव्याह मित्राबृह-स्पती यजेति व्वषट्कृते जुहोति ॥ ८ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [३.२.] ॥

---

* 'मित्रम्' — इति ग। 'मित्रम्' — इति घ।

अथ सौमारौद्रयागं विधत्ते — 'उपरिष्टाद्राजानां मिति * । रत्नहविषा मुपरि स्वगृहे सौमारौद्रयागः कर्त्तव्यः । स च कः ? 'श्वेतवत्सायै श्वेतायै' । उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । शुक्लवत्सायाः शुक्लाया गोः 'पयसि' 'शृतः' पक्वो 'भवति' ॥ १ ॥

रत्नहविर्भ्यो ऽनन्तरं विहितं सौमारौद्रयाग मनूद्याख्यायिकया प्रशंसति— "स्वर्भानुर्हेति । 'आसुरः' असुरपुत्रः 'स्वर्भानुः' 'सूर्यं' 'तमसा' 'विव्याध' आच्छादितवान् । 'सः' सूर्यः 'तमसा' 'विद्धः' आच्छादितः 'न व्यरोचत' नातिप्रकाशवान् जातः । 'तस्य' 'तत् तमः' 'सोमारुद्रौ एव' 'अपाहताम्' अपहतवन्तौ । तत आरभ्य सूर्यो निवृत्ततमस्कः सन् 'तपति' नभसि दीप्यते । इदानीं तदनुष्ठातुरपि तमसाच्छादन माह— "तथो एवैष इति । 'अयज्ञियान्' अयज्ञार्हान् सेनान्यादीन् 'यज्ञेन' 'प्रसजति' प्रसक्तान् तत्तद्यागानुष्ठानेन सम्बद्धान् करोतीति 'यत्' 'एतत्' एतेन 'एषः' अनुष्ठाता राजन्यः 'तथा उ' तथैव सूर्यवदेव 'तमः प्रविशति' । 'तमः वा' कर्त्तृ 'एतं' † सुन्वन्तं 'प्रविशति' । सेनान्यादीना मयज्ञीयत्वं प्रसिद्ध मित्याह— "अयज्ञियान् वा इति । ता मेव प्रसिद्धिं दर्शयति— "शूद्रानिति । 'त्वत्'-इति एकपर्यायः । एकदा 'शूद्रान्' सेनान्यादीन्, 'त्वत्' एकदा 'यान्' कांश्चन गोविकर्त्तादीन् हीनजातीनपि 'यज्ञे' 'प्रसजति' । तेन अयज्ञियसम्बन्धेन तमः प्रविशतीति अतः 'तस्य' यष्टुः तथाविधं तमः 'सोमारुद्रौ एव' 'एतत्' एतेन चरुणा प्रीणीतौ 'अपहतः' विनाशयतः । ततः पाप-

* का० श्रौ० सू० १५. ३. ३६ । तै० सं० १. ८. ६. १४ ।

† 'एनं'—इति च, ज ।

लेशासंस्पृष्टः सन् 'दीयते' दीप्यार्हो भवतीत्यर्थः। श्वेतापयसि श्रपणं प्रशंसति—"तद्यदिति। 'तद्' 'यत्' यदि, 'तमो नाम कृष्णं', श्वेतवत्सायाः श्वेतायाः शुक्लवर्णे 'पयसि' श्रपणेन कृष्णरूपं तमः अपसारितवान् भवतीत्यर्थः॥

यस्याः पयसि चरुः पक्वः, ता मेव दक्षिणात्वेन विधत्ते —"सम्रैषेवेति *॥ २॥

(प्रसङ्गात् †) फलान्तरायास्य होमस्य वाक्यप्रयोगं दर्शयति— "स हैतेनापीति। 'अपिः' भिन्नक्रमः। 'सोऽपि' 'एतेन' सौमारौद्रेण चरुणा 'यजेत'। स इत्युक्तं क इत्याह ‡— 'यः' यज्ञियः पुरुषः 'यशसे' यशसां प्राप्तये 'अलं सन्' समर्थो योग्यो भवन्नपि 'अयशः' कीर्त्तिरहितः 'भवति'। यच्छब्दार्थं विशिनष्टि— "यो वा अनुचान इति। साङ्गवेदाध्यायी 'अनूचानः', 'सः' 'यशसे' 'अलं' योग्यो भवन्नपि 'अयशः' यशोरहितो 'भवति'। 'यः' तु यशोरहितः, 'सः' 'तमसा' 'प्रावृतः', 'तस्य' 'एतत्' एतेन हविषा 'सोमारुद्रौ एव' कीर्त्त्यभावरूपं 'तमः' 'अपहतः' § तं कीर्त्तिमन्तं कुरुत इत्यर्थः; 'सः' यजमानः अयशोरूपतमसा वियुक्तः सन्, ज्योतिरात्मको भूत्वा 'श्रिया' सम्पदा 'यशसा' चोपलक्षितो भवति ‖॥ ३॥

---

* का० श्रौ० सू० १५. ३. ३७।

† नास्त्येतत् पदं ज-पुस्तकादन्यत्र।

‡ 'सः कः?'—इत्येव ज। § 'अपहत्य'—इति ज।

‖ 'अनूचानोऽप्ययशो यजेत'—इति का० श्रौ० सू० १५. ३. ३८। इत उत्तरन्त्वेतत्तत्र ३९ सूत्रम्— 'किलासा बाधन्तु'—इति। 'किलासशब्देन व्याधिविशेष उच्यते, तद्बाध मिच्छंश्च यजते। तु-शब्दश्चार्थे'—इति तद्वृत्तिः।

विधत्ते—"अथ मैत्रेति। 'मैत्राबार्हस्पत्यं' मित्राबृहस्पतिदेवत्यं 'चरुं" निर्वपेत् *। देवतासम्बन्धं प्रशंसति— "ह्वलति वा इति। अयज्ञियानां सेनान्यादीनां यज्ञे प्रसञ्जन मेव यज्ञपथादपगमन मित्यर्थः। मित्राबृहस्पत्योर्यज्ञपथात्मकत्वं निर्वक्ति— "ब्रह्म हि मित्र इति। 'ब्रह्म' वेदः, तदेव हि 'यज्ञः'; तत्साध्यत्वात् यज्ञ एव पन्थाः। "यज्ञपथ मिति। समासं विवच्चित्वा, तयोः परम्परया यज्ञरूपत्वोक्तिः। "तत् पुनर्यज्ञेति। 'तत्' तस्मात् यज्ञात्मकमित्राबृहस्पतिदेवत्ययागानुष्ठानात् पुनर्यज्ञपथं प्राप्य 'दीक्षते' दीक्षां कर्त्तु मर्हतीत्यर्थः॥ ४ ॥

तस्य चरोरनुष्ठानप्रकारं वक्तुं प्रतिजानीते— "तस्यावृदिति। 'तस्य' मैत्राबार्हस्पत्ययागस्य 'आवृत्' क्रिया, अनुष्ठानप्रकारो वक्ष्यत इति शेषः। 'स्वयम्प्रशीर्णा' स्वय मेव भग्ना, 'प्राची' प्रागायता, 'उदीची' उदगायता 'वा' या 'आश्वत्थी' अश्वत्थस्य 'शाखा' 'भवति', तस्याः शाखातः 'मैत्रं' मित्रसम्बन्धिचरुपाकार्थं 'पात्रं' कुर्यात् †। स्वयम्भग्नाया मैत्रत्वं व्यतिरेक पूर्व मुपपादयति— "वरुण्या वा एषेति। 'या' शाखा 'परशुवृक्णा' छिन्ना प्रश्चनेन, सा हिंसितत्वाद् 'वरुण्या' वरुणदेवत्या; स्वयम्भग्नपत्रा तु मित्रार्हा, हिंसाविरहात्; सर्वसुहृत्त्वान्मित्रदेवस्य परशुच्छिन्नशाखानिर्मितं पात्र मयोग्य मित्यर्थः॥ ५ ॥

मैत्रचर्वर्थं माज्यकरणं विधत्ते— "अथातच्येति। पयोविशेषस्तैत्तिरीयके श्रुतः— "श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धे स्वयं

* का० श्रौ० सू० १५. ३. ४०। तै० सं० १. ८. ८. १३

† का० श्रौ० सू० १५. ३. ४१ क।

मूर्ते"–इति *। तादृशं पयः 'आतच्य' आतञ्चनद्रव्येण 'दधि' कृत्वा 'विनाटे' चर्ममये पात्रे दृतौ 'आसिच्य', 'रथं' 'युक्त्वा' अश्वैः संयोज्य, 'आबध्य' दधिपूर्णं विनाटं रथे सम्बध्य, 'देदीयितवै' रथधावनाय 'आह' नियुञ्जीत। दीतिर्वा गति-कर्मणो यङ्लुगन्तात् कृत्यार्थे तवैप्रत्ययः। तत्र रथधावनेन दध्नो यत् स्वय मुदितम् मथन मन्तरेण निष्पन्नं, नवनीतं, तदेव स्वय मेव विलीनं सत् आज्यं भवति †। आज्य-करणप्रकारस्त्वापस्तम्बेन विशद उक्तः— "श्वेतां श्वेतवत्सा मामस्ये दृतौ दुहन्ति, तत् स्वयं मूर्त्तं संयोगेन परिवहन्ति, तत् स्वयं मथित मातपे विषजन्ति, तत् स्वयं विलीन माज्यं भवति"–इति ‡। स्वयमुदिताज्यस्य मित्रयोग्यत्वं व्यतिरेक-मुखेन दर्शयति— "वरुण्य मिति। यन्मन्थननिष्पन्न माज्यं तद् 'वरुण्यम्' उपद्रवकारिणो वरुणस्य योग्यम्, न तु सर्व-सुहृदो मित्रस्य। यत्तु उदीरितरूपं स्वयमुदितं तन्मन्थनरूपस्य हिंसनस्य विरहात् मैत्रम् ॥ ६ ॥

देवताद्वयस्य पृथक् चरोः श्रपणं विधित्सुः तण्डुलानां द्वेधाकरणं विधत्ते— "द्वेधेति। 'ये' 'अणीयांसः' अणुतराः 'परिभिन्नाः' छिन्नाग्रास्तण्डुलाः, 'ते' बृहस्पतिदेवत्याः कर्त्तव्याः। 'ये' 'स्थवीयांसः' स्थूलतराः 'अपरिभिन्नाः' अच्छिन्नाग्राः

* तै० सं० १. ८. ६. १३।

† 'विनाटो दृतिर्मशक इति प्रसिद्धः। विनाटे दध्यासेकः सुख-बन्धनम् रथे स्थापनम् रथधावनम् आन्दोलायमानेन नवनीतं जायते, तदाज्यं चरुपाकार्थं ग्राह्यम्'–इति टीप्पणी।

‡ आप० श्रौ० सू० १८. ११. ३—६।

अनूर्ध्वाञ्जिता:, 'तं' मित्रदेवत्या: कर्त्तव्या: *। मैत्राया मभिमत्त्वं प्रशंसति— "न वै मित्र इति। 'मित्रो' देव: 'कञ्चन' प्राणिनं 'न हिनस्ति'; 'मित्रम्' अपि 'न कश्चन हिनस्ति'। 'एनं' मित्रं 'कुश:' दर्भो वा 'कण्टक:' वा 'न भिनत्ति' न विध्यति; अत एव तस्य 'व्रण:' अपि 'नास्ति'। सर्वस्य मित्रत्वादिति हेतु माह— "सर्वस्य ह्येवेति। पुंल्लिङ्गो मित्रशब्दो देवतावाची, नपुंसकलिङ्गस्तु सुहृद्वचन: ॥ ७ ॥

अपरप्रकारं विधत्ते— "अथ बार्हस्पत्य मिति। 'बार्हस्पत्यं चरुम्' अधिश्रित्य, अग्निमध्ये स्थाल्या मधिश्रितायां बृहस्पत्यर्थास्तण्डुलानोप्य, 'तं' चरुम् अश्वत्थशाखानिर्मितेन 'मैत्रेण पात्रेण' 'अपि'-दध्यात् †। 'तत्' तस्मिन् पात्रे स्वय मुत्पन्नम् 'आज्यम्' 'आनयति' आसिञ्चेत्। 'तत्' तत्र स्वविष्ठान् अपरिभिन्नात् मैत्रान् 'तण्डुलान्' 'आ'-वपेत्। 'स एष:' ‡ मैत्रश्चरु: "ऊष्मणैव' 'श्रप्यते' पच्यते §। 'अग्निना' 'शृत:' पक्वो 'वरुण्य:', दाहप्रयुक्तहिंसासम्बन्धात् 'वरुण्य:' वरुणार्हो न मित्रार्ह:। 'ऊष्मणा शृत: तु 'मैत्र:' मित्रदेवत्यो युक्त:, दोषविरहात्।

एवं पृथक्-श्रपण मभिधाय देवता-प्रदाने साहित्यं विधत्ते —"तयोरुभयोरिति। 'तयोरुभयो:' चर्वोर्दधिपयसोर्दाक्षिकयोरिव एकैकस्माद् द्विर्द्विरवद्यन् जुह्वां सहावदानं कुर्वन् "मित्रा-

* का० श्रौ० सू० १५. ३. ४२, ४४।

† का० श्रौ० सू० १५. ३. ४१ ख।

‡ 'स एव'—इति ज।

§ का० श्रौ० सू० १५. ३. ४३।

बृहस्पतिभ्या मनुब्रूहि"–'इति' एवं संयुज्य * अनुवाक्याप्रैषं ब्रूयात्; एवं 'यजेति' याज्याप्रैषेऽपि 'वषट्कृते' सहैव प्रक्षेपः † ॥ ८ ॥ ६ [३. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

स वै दीक्षते। स उपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते तस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति तदनु देवस्वाᳩ हवीᳩषि निरूप्यन्ते ॥ १ ॥

सवित्रे सत्यप्रसवाय। द्वादशकपालं वाष्टाकपालं वा पुरोडाशं निर्व्वपति आशुकानां व्रीहिणाᳩ सविता वै देवानां प्रसविता सवितृ-

* 'संस्तुत्य'—इति ज।

† "एकं दानम्, गौर्दक्षिणा"—इति का० श्रौ० सू० १५. ३. ४५। 'स चाय मेक एव यागः मैत्राबार्हस्पत्य इति समुदायात् तद्धितोत्पत्तेः; अतश्च एकं प्रदानम्, अर्द्धार्द्धिकया चावदानग्रहणम्'—इति तत्र कर्कोपाध्यायः।

प्रसूतः सूयाऽइत्यथ यत् प्लाशुकानां व्रीहीणां क्षिप्रे मा प्रसुवानिति * ॥ २ ॥

अथाग्नये गृहपतये । अष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपत्याशूनाᳪ श्रीव्वै गार्हपतं यावतो यावत ईष्टे तदेन मग्निरेव गृहपतिर्गार्हपत मभि परिणय-त्यथ यदाशूनां क्षिप्रे मा परिणयानिति † ॥ ३ ॥

अथ सोमाय व्वनस्पतये । श्यामाकं चरुं निर्व्वपति तदेनᳪ सोम एव व्वनस्पतिरोष-धिभ्यः सुवत्यथ यच्छ्यामाको भवत्येते वै सोम-स्यौषधीनां प्रत्यक्षतमां यच्छ्यामाकास्तस्माच्छ्यामाको भवति ‡ ॥ ४ ॥

अथ बृहस्पतये व्वाचे । नैवारं चरुं निर्व्व-पति तदेनं बृहस्पतिरेव व्वाचे सुवत्यथ यन्नैवारो भवति ब्रह्म वै बृहस्पतिरेते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते यन्नीवारास्तस्मान्नैवारो भवति ॥ ५ ॥

अथेन्द्राय ज्येष्ठाय । हायनानां चरुं निर्व्व-

* 'प्रसुवानिति'—इति क । 'प्रसुवानिति'—इति ग ।

† 'परिणयानिति'—इति क । 'परिणयानिति'—इति ग ।

‡ 'भवति'—इति क । एव मिह्नोत्तरत्रापि ।

पति तदेन मिन्द्र एव ज्येष्ठो ज्यैष्ठ्य मभि परि-णयत्यथ यद्गायनानां भवत्यतिष्ठा वा ऽएता ओषधयो यद्गायना अतिष्ठो वा ऽइन्द्रस्तस्माद्गाय-नानां भवति ॥ ६ ॥

अथ रुद्राय पशुपतये। रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्व्वपति तदेनꣳ रुद्र एव पशुपतिः पशुभ्यः सुवत्यथ यद्गावेधुको भवति वास्तव्यो वा ऽएष देवो वास्तव्या गवेधुकास्तस्माद्गावेधुको भवति ॥ ७ ॥

अथ मित्राय सत्याय। नाम्बानां चरुं निर्व्वपति तदेनं मित्र एव सत्यो ब्रह्मणे सुव-त्यथ यन्नाम्बानां भवति व्वरुण्या वा ऽएता ओषधयो याः कृष्टे जायन्ते ऽथैते मैत्रा यन्नाम्बा-स्तस्मान्नाम्बानां भवति ॥ ८ ॥

अथ व्वरुणाय धर्मपतये। व्वारुणं यवमयं चरुं निर्व्वपति तदेनं व्वरुण एव धर्मपतिर्धर्मस्य पतिं करोति परमता वै सा यो धर्मस्य पति-रसद्यो हि परमतां गच्छति तꣳ हि धर्म ऽउप-यन्ति तस्माद्वरुणाय धर्मपतये ॥ ९ ॥

अथाग्नीषोमीयेन पुरोडाशेन प्रचरति । तद्यानिष्ट एव स्विष्टकृद् भवत्यथैतैर्हविर्भिः प्रचरति यदैतैर्हविर्भिः प्रचरति * ॥ १० ॥

अथैनं दक्षिणे बाहावभिपद्य जपति । सविता त्वा सवानाᳪं सुवता मग्निर्गृहपतीनाᳪं सोमो व्वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्व्वाच ऽइन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो व्वरुणो धर्मपतीनाम् ॥ ११ ॥

इमं देवाः । असपत्नᳪं सुवध्व मितीमं देवा अभ्रातृव्यᳪं सुवध्व मित्येवैतदाह महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्यायेति नात्र तिरोहित मिवास्ति महते जानराज्यायेति महते जनानाᳪं† राज्यायेत्येवैतदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेति व्वीर्यायेत्येवैतदाह यदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेतीम ममुष्यै‡ पुत्र ममुष्यै पुत्र मिति तद्यदेवास्य जन्म तत एवैतदाहास्यै व्विश ऽइति यस्यै व्विशो राजा भवत्येष वोऽमी राजा

* 'प्रचरति'—इति क ।

† 'जानानाᳪं'—इति ख ।

‡ 'ममुष्य'—इति क, ख ।

सोमो ऽस्माकं ब्राह्मणानाᳩ राजेति तदस्मा ऽइदᳩ सर्व्वमाद्यं करोति ब्राह्मण मेवापोद्धरति तस्माद् ब्राह्मणो ऽनाद्यः सोम राजा हि भवति ॥ १२ ॥

एता ह वै देवाः * सवस्येशते । तस्माद् देवस्वो नाम तदेन मेता एव देवताः सुवते ताभिः सूतः श्वः सूयते ॥ १३ ॥

ता वै द्विनाम्न्यो भवन्ति । द्वन्द्वं वै व्वीर्य्यं व्वीर्यवत्यः सुवान्ता ऽइति तस्माद् द्विनाम्न्यो भवन्ति † ॥ १४ ॥

अथाहाग्नये स्विष्टकृते ऽनुब्रूहीति । तद्यद-न्तरेणाहुती ऽएतत् कर्म्म क्रियत ऽएष वै प्रजा-पतिर्य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतम्वेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं मध्यत एवै-तस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतः सुवति तस्मादन्त-

* 'देवताः'—इति क, ख।

† 'भवन्ति'—इति क।

रेषाहुती ऽएतत् कर्म क्रियत * ऽथाग्नाव्याहाग्नये स्विष्टकृते प्रेष्येति व्वषट्कृते जुहोति ॥ १५ ॥ ७ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

एवं पवित्राख्यात् प्रथमसोमयागादनन्तरभावीनि षानुमता-दीनि इष्टिदर्विहोमात्मकानि संवत्सरपर्यन्त मनुष्ठेयानि कर्मा-ण्यनुक्रान्तानि †, अथ द्वितीयस्याभिषेचनीयाख्यस्य सोमयागस्य प्रयोगोऽभिधास्यते; तत्राभिषेचनीयस्य चोदकप्राप्तां दीक्षा माह— "स वै दीक्षत इति। तत्कालः सूत्रे दर्शितः— "फाल्गुनीपक्ष-यजनीयेऽभिषेचनीयाय दीक्षते"—इति ‡।

देवसुवां हवींषि विधित्सुस्तेषा मग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तर-भावित्वं वक्तु माह— "स उपवसथ इति। 'उपवसथः' सुत्या-दिवसात् पूर्व महः। अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निरूप्य, तदनु देवसुवां हवींषि निर्वपेत् §। सुवन्त्यनुज्ञानन्तीति सुवः, देवाश्च ते सुवश्चेति देवसुवः, तेषां 'देवस्वाम्'; "ओः सुपि"—इति ‖

* 'क्रियत'—इति क, ख।

† पुरस्तात् ३प्र० ३ब्रा० २कण्डीत: (१२१ पृ०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ३. ४६। 'फाल्गुन्याः पक्षेऽतीते यद् यज-नीयम्, तत्र दीक्षा ; शुक्लप्रतिपदीत्यर्थः'—इति तद्वृत्तिः।

§ का० श्रौ० सू० १५. ४. १—३। "देवसुवा मेतानि हवींषि भवन्ति"—इत्यादि तै० ब्रा० १. ७. ४ द्रष्टव्यम्।

‖ पा० सू० ६. ४. ८३।

यथादेशः। प्रसवितृत्वं चैषा माम्नायते—"देवसुवा मेतानि हवींषि भवन्ति, एतावन्तो वै देवानां सवाः, त एवास्मै सवान् प्रयच्छन्ति, त एनं सुवन्ते"–इति * ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं सावित्रं हविर्विधत्ते – "सवित्रे सत्यप्रसवायेति † ! 'सत्यप्रसवाय' अमोघाभ्यनुज्ञाय 'सवित्रे' 'प्लाशुकानाम्' प्रकर्षेण आशु शीघ्रं पच्यमानानां पुनःप्ररूढानां व्रीहीणाम् ‡। रेफस्य छान्दसो लत्वनिर्देशः। सवितृदेवतासम्बन्धं प्रशंसति – "सवितेति। 'सूये' सवं करवाणि। प्राशुकव्रीहिसाध्यत्वं प्रशंसति— "अथ यदिति। 'क्षिप्रे' क्षिप्रकाले 'मा' मां 'प्रसुवान्'। सवितृदेवत्याः प्राशुका व्रीहयः; प्रसुवन्तु प्रेरयन्त्विति प्राशुकत्वम्। प्रसुवानिति, प्रपूर्वात् सुवतेर्लेट्याडागमे सेरिकारलोपे कृते रूपम् ॥ २ ॥

द्वितीयं हविर्विधत्ते— "अथाग्नय इति। 'गृहपतये' गृहपतित्वगुणकाय 'अग्नये' 'आशूनां व्रीहीणां 'पुरोडाशं' निर्वपेत्। "आशूना मिति §। प्लाशुकाः पुनःप्ररूढा व्रीहय इत्युक्तम्, ततोऽप्यधिककाले पक्तये पच्यमानाः षष्टिका व्रीहय आशवः। तेषा माशुत्वं च त्रिचतुरमासनियतपरिपाकव्रीह्यपेक्षम्। गृहपतिपदं प्रशंसति – "श्रीर्वा इति। 'श्रीः' खलु 'गार्हपतं' गृहपतित्व मेव; तस्माद् यजमानो 'यावतः' धनस्य 'इष्टे' ईश्वरो भवति। 'तद्' 'गार्हपतं' गृहपतिसम्बन्धि

* तै० ब्रा० १. ७. ४। 'देवस्वाम्'—'देवसुवाम्'—इति शुक्लकृष्णयोर्भेदः।

† का० श्रौ० सू० १५. ४. ५। तै० सं० १. ८. १०. ३।

‡ पूर्वं छिन्नाः सन्तः पुनराशु प्ररोहन्तीति पुनराशुका इत्यर्थे प्राशुकाः छान्दसः'—इति का०-टीप्पनी।

§ का० श्रौ० सू० १५. ४. ६। तै० सं० १. ८. १०. १।

सर्वं वस्तुजातम् 'अभि' 'एनं' यजमानं गृहपतिगुणकोऽग्निः 'परिणयान्' परिणयति प्रापयति। व्रीहीणा माशुत्वं प्रशंसति— "अथ यदिति। 'क्षिप्रे' क्षिप्रं 'मा' मां परिणयेयुः 'इति' अतो हेतोराशुभिरेव हविः कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ ३ ॥

तृतीयं हविर्विधत्ते— "अथ सोमायेति *। 'वनस्पतये' वनाना मोषधीनां पतिः वनस्पतिः। पारस्करादित्वात् सुट्। तस्मै 'सोमाय' श्यामाकप्रकृतिकं 'चरु' निर्वपेत्। देवता-सम्बन्धं प्रशंसति— "तद्देन मिति। श्यामाकानां सोमार्हत्व मुपपादयति— "अथ यच्छ्यामाका इति। 'श्यामाका इति यत्', 'एते' खलु 'ओषधीनां' मध्ये 'सोमस्य' 'प्रत्यक्षतमां' अतिशयेन प्रत्यक्षं रूप मित्यर्थः ॥ ४ ॥

चतुर्थं हविर्विधत्ते— "अथ बृहस्पतय इति †। 'वाचे' वाग्रूपायतत्वेन नैवारचरुणा प्रीतो 'बृहस्पतिरेव' 'एनं' यजमानं 'वाचे' 'सुवति' अनुजानाति। "अथ यन्नैवारो भवति"-इत्या-दिकं वाजपेये व्याख्यातम् ‡ ॥ ५ ॥

पञ्चमं हविर्विधत्ते— "अथेन्द्रायेति §। ज्येष्ठत्वगुणकाये-न्द्राय 'हायनानां' संवत्सरपक्वानां रक्तशालीनां 'चरु' निर्वपेत्। संवत्सरपक्वानां ज्येष्ठगुणकेन्द्रयोग्यत्व मुपपादयति— "अथ यद्धाय-नाना मिति। 'हायनाः' संवत्सरपक्वा व्रीहय इति ‖ 'यत्'

* का० श्रौ० सू० १५. ४. ८। तै० सं० १. ८. १०. २।

† का० श्रौ० सू० १५. ४. ६। तै० सं० १. ८. १०. ४।

‡ पुरस्तात् ५१ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यम्।

§ का० श्रौ० सू० १५. ४. १०। तै० सं० १. ८. १०. ५।

‖ पा० सू० ३. १. १४८ द्रष्टव्यम्।

'एताः' 'प्रतिष्ठाः' प्रतीत्य तिष्ठन्त्यः 'ओषधयः' चिरकालीन पाकात् 'इन्द्रः' अपि 'प्रतिष्ठः' * सर्वानतिक्रम्य स्थितः † ॥ ६ ॥

षष्ठं हविर्विधत्ते— "अथ रुद्रायेति ‡। 'पशुपतये' पशुपतिगुणकाय 'रुद्राय'। रौद्र मिति तद्धितेन विहित एव रुद्रसम्बन्धः, पुनः 'पशुपतये'-इति विशेषसम्बन्धाय 'रुद्राय'-इति चतुर्थी उक्ता। पशुपतिपदं प्रशंसति— "तदेन मिति। 'तत्' तेन हविषा एनं सुन्वन्तं 'पशुपतिः रुद्र एव' 'पशुभ्यः' तदर्थं 'सुवति' प्रेरयति, पशुमन्तं करोतीत्यर्थः। 'वास्तव्यः'-इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ७ ॥

सप्तमं हविर्विधत्ते— "अथ मित्रायेति §। 'सत्याय' सत्यगुणकाय 'मित्राय' 'नाम्बानां' नाम्बा नाम अकृष्टपच्याः स्वयञ्जाता व्रीहयः। नाम्बानां मित्रयोग्यत्व मुपपादयति— "अथ यन्नाम्बाना मिति। कृष्टक्षेत्रोत्पन्नाः 'ओषधयः' 'वरुण्याः' कर्षणादिलक्षणहिंसासम्बन्धात् वरुणार्हाः, अकृष्टपच्यास्तु तद्विरहात् 'मैत्राः' ॥ ८ ॥

अष्टमं हविर्विधत्ते— "अथ वरुणायेति ‖। 'धर्मपतये' धर्मपतिगुणकाय 'वरुणाय' 'यवमयं चरुं' निर्वपेत्। रौद्र

* 'अनिष्ठाः'--इति च, ज।

† 'तिष्ठति'—इति ज।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ४. ११। 'गावेधुकश्चरुर्भवति'—इति १. २८ द्रष्टव्यम्। तै० सं० १. ८. १०. ६।

§ का० श्रौ० सू० १५. ४. १२। 'अकृष्टपच्याः'—इति। तै० सं० १. ८. १० ७।

‖ का० श्रौ० सू० १५. ४. १३। 'यवमयश्चरुर्भवतीति प्रैषः' —इति १. २७ द्रष्टव्यम्। तै० सं० १. ८. १०. ८।

मितिवद् वारुण मिति व्याख्येयम्। 'तत्' तेन 'एनं' यजमानं तादृशो 'वरुणः' 'धर्मस्य पतिं' कुर्यात्। धर्मपतित्वं प्रशंसति— "परमतेति। 'यः' पुमान् 'धर्मस्य पतिः' 'असद्' भवेत्, 'सा वै' 'परमता' परमत्वम्। तदेव विवृणोति— "यो हीति। 'तं' परम' 'धर्मे' 'उपयन्ति' प्राप्नुवन्ति ॥ ९ ॥

एतेषां निरुप्तानां हविषां प्रचरणकालं विधत्ते— "अथाग्नीषोमीयेणेति। चोदकप्राप्तेन अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशेन प्रचर्य तदीयस्विष्टकृतः प्राक् एतैर्हविर्भिर्यजेतेत्यर्थः ॥ १० ॥

विधत्ते— "अथैन मिति। 'अथ' देवसुवां हविर्यागानन्तरं स्विष्टकृतः पूर्वम् 'एनं' यजमानं 'दक्षिणे बाहौ' 'अभिपद्य' गृहीत्वा 'जपति', अध्वर्युरिति शेषः। सूत्रम्— "उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमान बाहुं दक्षिणं गृहीत्वा"-इति *।

मन्त्रस्यार्थः †;— हे यजमान! 'त्वा' त्वां 'सविता' 'सवानां' प्रसवानां स्वामित्वेन 'सुवताम्' अनुजानातु। तथा 'अग्निः' अन्येषां 'गृहपतीनाम्' ईश्वरम् अनुजानातु। 'त्वाम्'-इत्यनुषङ्गः। एव मुत्तरत्रापि त्वां सुवता मिति योज्यम्। 'वाचे', 'ज्यैष्ठ्याय' इत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी। 'मित्रः सत्यः'-इत्यत्र सत्यशब्दात् चतुर्थ्यर्थे सुः, सत्यायेत्यर्थः ‡ ॥ ११ ॥

परोक्षवदुक्त्वा, अथ प्रत्यक्षवदाह-- "इमं देवा इति §। हे 'देवाः!' सवित्रादयः 'इमं' यजमानम् 'असपत्नं' शत्रुरहितं

---

* का० श्रौ० सू० १५. ४. १४।

† तत्पाठस्तु वा० सं० ९. ३९. १।

‡ पा० सू० ७. १. ३९ द्रष्टव्यम्।

§ वा० सं० ९. ४०. १।

'सुवध्वम्' अनुजानीत। तथा 'महते क्षत्राय' अतिप्रभूताय क्षत्रियकुलाय, 'महते ज्यैष्ठ्याय' अप्रतिहतनियमसामर्थ्यायेत्यर्थः। 'महते जानराज्याय' जनसम्बन्धि यद्राज्यं तत सागरपर्यन्तभूमिविषयत्वात्, महत्सार्वभौमत्वाय। 'इन्द्रस्य' सम्बन्धिने 'इन्द्रियाय' वीर्याय 'इमम्' एतन्नामानं यजमानम्, 'अमुष्य' पितुः 'पुत्रम्', 'अमुष्यै' अमुष्या मातुः पुत्रम्, सुवध्व मित्यनुषङ्गः। 'अस्यै' अस्याः 'विशः' प्रजायाः 'राजा', एष यजमान इत्यर्थः। प्रजा अपि सम्बोध्याः— "एष इति। 'अमी'-इति सम्बोधनप्रथमाबहुवचनान्तम्। अदःशब्दस्थाने जनपदनाम सम्बोधनप्रथमाबहुवचनान्तं गृह्णीयादित्यर्थः। तत एवामी इत्यस्य स्थाने भरतपदं प्रक्षिप्य पठितं बोधायनेन— "अथैनं रत्निभ्य आवेदयति, एष वो भरता राजा"-इति। आपस्तम्बेन तु राजविशेषेण जनपदनामग्रहण मुक्तम्— "अथैनं रत्निभ्य आवेदयति, एष वो भरता राजेत्येष वः कुरवो राजेति कौरव्य मेष वः पञ्चाला राजेति पाञ्चाल मेष वः कुरुपाञ्चाला राजेति वा कुरुपञ्चाल मेष वो जनता राजेत्यन्धान् राज्ञः'''-इति *। कात्यायनेन त्विदं सर्वं सङ्गृह्योक्तम्— "यस्याश्च जाते राजा भवति देशस्यानवस्थितत्वात्"-इति †। हे प्रजाः! 'वः' युष्माकम् एष राजा, एनं स्वामिनं यथेरितं सेवध्व मित्यर्थः। 'ब्राह्मणाना मस्माकं' 'सोमः' एव 'राजा', न तु क्षत्रिय इत्यर्थः॥

* आप० श्रौ० सू० १८. १२. ७। 'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति ब्रह्मा जपति'—इति च तत्र तदुत्तरसूत्रम् (८)।

† का० श्रौ० सू० १५. ४. १७। "ये देवा देवसुवः स्थः"—इत्यादि तै० सं० १. ८. १० द्रष्टव्यम्।

मन्त्रं भागशोऽनूद्य व्याचष्टे—"इमं देवा इति *। आदित्य: शत्रुः। "व्यन् सपत्ने"-इति † व्यन् प्रत्ययः। शेषं सुगमम्। यजमानस्य मातापित्रोश्च नामग्रहणस्थानं दर्शयति—"इम ममुष्येति। इम मित्यस्यानन्तरं यजमानस्य नाम; 'अमुष्य'-'अमुष्याः'-इत्येतयोः स्थाने तस्य मातापित्रोर्नामेत्यर्थः। अत एव सूत्रम्—"नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं, मातापित्रोश्च"-इति ‡। मन्त्रभागस्य तात्पर्य्य माह—"तदस्मा इति। 'तत्' तेन, एष वो राजेति स्वामित्वप्रतिपादनेन 'अस्मै' राज्ञे 'इदं' दृश्यमानं 'सर्व्वं' जगत् ब्राह्मणव्यतिरिक्तम् 'आद्यं' भोग्यं करोति। सोमोऽस्माक मिति मन्त्रभागस्य तात्पर्य्य माह— "ब्राह्मण मेवेति। यतः सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति ब्राह्मणजातिः सोमस्वामित्वेन पृथक् कृता, तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियेण नाद्यः। 'हि' यस्माद् 'ब्राह्मणः' 'सोमराजा' सोमो राजा यस्येति बहुव्रीहिः, अतएव "राजाहस्सखिभ्यः"-इति § टच्-समासान्तो न कृतः। यस्मादध्वर्य्युः स्वकीयं राजानं विभज्य निर्दिष्टवान्, तस्माल्लोकेऽपि ब्राह्मणा अग्निष्टोमादियागेषु सोम मेव राजशब्दोदितं "सोम राजन्नेह्यवरोह मा भेः"-इत्यादिभिर्मन्त्रै-रुपचरन्ति ‖ ॥ १२ ॥

* वा० सं० १०. १८. १।

† पा० सू० ४. १. १४५।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ४. १५, १६।

§ पा० सू० ५. ४. ९१।

‖ तै० सं० १. ३. १३. २। तत्रोपावरोहमन्त्रयोर्द्वितीय एषः। ताविमौ विहितौ बौधायनेन यथा— "अथैतत्कर्म्मंफलकयोः प्राचीनग्रीव

उक्तहविरष्टकस्य देवतानां सम्भूय नाम निर्वक्ति—"एता ह वा इति। "तदेन मिति। यस्माद् 'एताः' देवताः 'सर्वस्य' ईश्वयित्र्यः, 'तत्' तस्मात् 'एताः देवताः' देवसूनामिकं सवितृप्रसूतम्, 'एनं' सुन्वन्तं हविः 'सुवते' अनुजानन्ति; 'ताभिः' देवताभिः 'सूतः' अनुज्ञातः सन् 'श्वः' सुत्यादिवसे 'सूयते' अनुज्ञायते; देवसूहविःप्रचारस्य अग्नीषोमीयदिवसकर्त्तव्यत्वात् श्व इत्यनेन सुत्यादिनं विवक्ष्यत इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

उक्तानां देवताना मेकैकस्य 'सवित्रे सत्यप्रसवाय'—इत्यादि-विशेषणविशेष्यात्मकं नामद्वयं तद् द्वन्द्वात्मना प्रशंसति—"ता वै द्विनाम्न्य इति। 'सुवान्तै'—इति पञ्चमलकारान्तं पदम्। "लेटोऽडाटौ"—इत्यडागमः *, "एत ऐ"—इत्यैकारादेशश्च † ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशप्रधानाहुतेरनन्तरं कर्त्तव्यं विधाय प्रकृतं स्विष्टकृद्-याग मनुवदति—"अथाग्नय इति ‡। प्रधान-

सुत्तरलोमोपस्तृणाति, यत्रप्रतिष्ठेति वा तूष्णीं वा तस्मिन् सम्मुखान् ग्राव्णः कृत्वा दक्षिणस्य हविर्द्धानस्यान्तरेषे सोमं राजान मुपावहरति 'हृदे त्वा मनसे त्वेति द्वाभ्याम्"—इति [आप० श्रौ० सू० १२. ३. १३.]। समाम्नातौ चेमौ मन्त्रौ तै० १. ३. १३. १, २। पर मेनयोरेक एव व्याख्यातस्तत्रोत्तरत्र (६. ४. ३.) "ब्रह्मवादिनो वदन्ति"—इत्यादिना। उक्तश्चैतद्व्याख्याने सायणाचार्येण—'सोम राजन्निति मन्त्र उपेक्षितः'—इति। तदिदं सर्वं विशेषतो विवेच्यम्।

* पा० सू० ३. ४. ९४।

† पा० सू० ३. ४. ९३।

‡ 'अथाहेति'—इति च

स्विष्टकृदाहुत्योर्मध्ये देवसूहविःप्रचारेण यज्ञरूपप्रजापतिमध्ये एव यजमानं निहितवान् भवतीत्यर्थः * ॥ १५ ॥ ७ [३. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः † ॥

---

* "पशुपुरोडाशतन्त्रं प्राधान्यात्, इतरेषां वा भूयस्त्वात्, स्विष्टकृत्तेश्च"—इति का० श्रौ० सूत्रे (१५. ४. १८, १६) इह पर्यालोच्ये। 'उभयरूपा हि स्विष्टकृत्तिः,—काण्वानां यजतिप्रैष्यः स्विष्टकृत्, माध्यन्दिनानां प्रैष्यप्रैष्य इति'—इति चात्र कर्कः।

† इत उत्तर मिह. 'कण्डिकाः १०४'—इति क, 'कण्डिकासङ्ख्या ११४'—इति ख, 'कण्डिकासङ्ख्या १०४'—इति ग, घ। तत्र १ब्रा० २१ क०, २ ब्रा० १० क०, ३ ब्रा० २० क०, ४ ब्रा० १७ क०, ५ ब्रा० १३ क०, ६ ब्रा० ८ क०, ७ ब्रा० १५ क०। एतासां सङ्कलनयास्मिन् प्रपाठके सप्तसु ब्राह्मणेषु १०४ कण्डिकाः सम्पन्ना इति शिवम् ॥

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्।

॥ हरिः ॐ ॥

स वा अपः सम्भरति। तद्यदपः सम्भरति वीर्यं वा ऽआपो वीर्यमेवैतद्रस मपाꣳ सम्भरति * ॥ १ ॥

औदुम्बरे पात्रे †। अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऊर्जो ऽन्नाद्यस्यावरुध्यै तस्मादौदुम्बरे पात्रे ॥ २ ॥

स सारस्वतीरेव प्रथमा गृह्णाति। अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नित्यपो देवा रसवतीरगृह्णन्नित्येवैतदाहोर्जस्वती राजस्वश्चितानाा इति रसवतीरित्येवैतदाह यदाहोर्जस्वतीरिति राजस्वश्चि-

* 'सम्भरति'—इति क।

† 'पात्रे'—इति ख। 'पात्रे'—इति ग, घ।

ताना इति याः प्रस्नाता राजस्व इत्येवैतदाह याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्नित्येताभिर्हि मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्याभिरिन्द्र मनयन्नत्यरातीरित्येताभिर्हीन्द्रं नाष्ट्रा रक्षाᳬस्यत्यनयंस्ताभिरभिषिञ्चति व्वाग्वै सरस्वती व्वाचैवैन मेतदभिषिञ्चत्येता वाऽएका आपस्ता एवैतत् सम्भरति * ॥ ३ ॥

अथाध्वर्युः। चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वापोऽभ्यवैति तद्या ऽऊर्मी व्युद्दतः पशौ वा पुरुषे वाभ्यवेते तौ गृह्णाति ॥ ४ ॥

स यः प्राङुदर्हति। तं गृह्णाति व्वृषा ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा व्वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्र ममुष्मै देहीति † ॥ ५ ॥

अथ यः प्रत्यङुदर्हति। तं गृह्णाति ‡ व्वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा व्वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्र ममुष्मै देहीति ताभिरभिषिञ्चति व्वीर्यं वा ऽएतदपा मुदर्हति पशौ वा

---

* 'सम्भरति'—इति क।

† 'देहीति'—इति क। 'देहीति'—इति ख, ग घ,।

‡ 'गृह्णाति'—इति ख।

पुरुषे वाध्यवेति व्वीर्य्यंणैवैन मेतदभिषिञ्चत्येता वा ऽएका आपस्ता एवैतत् सम्भरति * ॥ ६ ॥

अथ स्यन्दमाना गृह्णाति। अर्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहार्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति व्वीर्य्येण वा ऽएताः स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते व्वीर्य्यंणैवैन मेतदभिषिञ्चत्येता वा ऽएका आपस्ता एवैतत् सम्भरति † ॥ ७ ॥

अथ याः स्यन्दमानानां प्रतीपꣳ स्यन्दन्ते। ता गृह्णात्योजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहौजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति व्वीर्य्येण वा ऽएताः स्यन्दमानानां प्रतीपꣳ स्यन्दन्ते व्वीर्य्यंणैवैन मेतदभिषिञ्चत्येता वा ऽएका आपस्ता एवैतत् सम्भरति ‡ ॥ ८ ॥

अथापयतीर्गृह्णाति। आपः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा [राष्ट्रं मे दत्त स्वाहापः परिवाहिणी स्थ

*, †, ‡ 'सम्भरति'—इति क।

राष्ट्रदा *] राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चत्ये-तस्यै वा ऽएषापच्छिद्यैषैव पुनर्भवत्यपि ह वा ऽअस्यान्यराष्ट्रीयो राष्ट्रे भवत्यप्यन्यराष्ट्रीय मवहरन्ते तथास्मिन् भूमानं दधाति भूम्नैवैन मेतदभि-षिञ्चत्येता वा ऽएका आपस्ता एवैतत् सम्भ-रति † ॥ ९ ॥

अथ नदीपतिं गृह्णाति। अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहापां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहीति ताभिरभिषिञ्च-त्यपां वा ऽएष पतिर्यन्नदीपतिर्विशा मेवैन मेतत् पतिं करोत्येता वा ऽएका आपस्ता एवैतत् सम्भरति ‡ ॥ १० ॥

अथ निवेष्यं गृह्णाति। अपां गर्भो ऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहापां गर्भो ऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहीति ताभिरभिषिञ्चति गर्भं वा ऽएतदाप उपनिवेष्टन्ते विशा मेवैन

* बन्धनीचिह्नान्तर्गतपाठो ग-पुस्तके नास्ति।

†, ‡ 'सम्भरति'—इति क।

मेतद् गर्भं करोत्येता वा ऽएका आपस्ता एवै-
तत् सम्भरति * ॥ ११ ॥

अथ यः स्यन्दमानानाᳫं स्थावरो ह्रदो भव-
ति । प्रत्यातापे ता गृह्णाति सूर्यत्वचस स्थ
राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्र-
दा राष्ट्र ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति
व्वर्चसैवैन मेतदभिषिञ्चति सूर्यत्वचस मेवैन मेतत्
करोति व्वरुण्या वा ऽएता आपो भवन्ति याः
स्यन्दमानानां न स्यन्दन्ते व्वरुणसवो वा ऽएष
यद्राजसूयं तस्मादेताभिरभिषिञ्चत्येता वा ऽएका
आपस्ता एवैतत् सम्भरति † ॥ १२ ॥

अथ या आतपति व्वर्षन्ति । ता गृह्णाति
सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र ममुष्मै दत्तेति
ताभिरभिषिञ्चति व्वर्चसैवैन मेतदभिषिञ्चति
सूर्यवर्चस मेवैन मेतत् करोति मेध्या वा ऽएता
आपो भवन्ति या आतपति व्वर्षन्त्यप्राप्ता

*, † 'सम्भरति'—इति क

ह्वीमां * भवन्त्यथैना गृह्णाति मेध्य मेवैन मेतत् करोत्येता वा ऽएका आपस्ता एवैतत् सम्भरति † ॥ १३ ॥

अथ वैशन्तीर्गृह्णाति। मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति व्विश मेवास्मा ऽएतत् स्थावरा मनपक्रमिणीं करोत्येता वा ऽएका आपस्ता एवैतत् सम्भरति ‡ ॥ १४ ॥

अथ कूप्या गृह्णाति। व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति तद्या इमां परेणापस्ता एवैतत् सम्भरत्यपामु चैव सर्वत्वाय तस्मादेताभिरभिषिञ्चत्येता वा ऽएका आपस्ता एवैतत् सम्भरति § ॥ १५ ॥

अथ प्रुष्वा गृह्णाति। व्वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा व्वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र

* 'ह्वीमा'—इति च डा०-वेबरेण दृष्टः;
†, ‡, § 'सम्भरति'—इति क।

ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चत्यन्नाद्येनैवैन मेत-
दभिषिञ्चत्यन्नाद्य मेवास्मिन्नेतद्दधातीदं वा ऽअसा-
वादित्य उद्यन्नेव यथाय मग्निर्निर्दहेदेव मोष-
धीरन्नाद्यं निर्दहति तदेता आपो ऽभ्यवयत्यः शम-
यन्ति न ह वा ऽइहान्नाद्यं परिशिष्येत यदेता
आपो नाभ्यवेयुरन्नाद्येनैवैन मेतदभिषिञ्चत्येता वा
ऽएका आपस्ता एवैतत् सम्भरति * ॥ १६ ॥

अथ मधु गृह्णाति । शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा
राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं
ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चत्यपां चैवैन मेत-
दोषधीनां च रसेनाभिषिञ्चत्येता वा एका आपस्ता
एवैतत् सम्भरति † ॥ १७ ॥

अथ गोर्विजायमानाया उल्व्या गृह्णाति ।
शक्वरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शक्वरी
स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषि-
ञ्चति पशुभिरेवैन मेतदभिषिञ्चत्येता वा ऽएका
आपस्ता एवैतत् सम्भरति ‡ ॥ १८ ॥

---

*, † 'सम्भरति'—इति क ।

‡ 'सम्भरति'—इति च डा०-वेबर-दृष्टः पाठः ।

अथ पयो गृह्णाति। जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति पशुभिरेवैनमेतदभिषिञ्चत्येता वा ऽएका आपस्ता एवैतत् सम्भरति * ॥ १९ ॥

अथ घृतं गृह्णाति। विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति पशूनामेवैनमेतद्रसेनाभिषिञ्चत्येता वा ऽएका आपस्ता एवै-तत् सम्भरति † ॥ २० ॥

अथ मरीचीः। अञ्जलिना सङ्गृह्यापिसृज-त्यापः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते-त्येता वा ऽआपः स्वराजो यन्मरीचयस्ता यत् स्यन्दन्त ऽइवान्यो ऽन्यस्या एवैतच्छ्रिया ऽअतिष्ठ-माना उत्तराधरा इव भवन्त्यो यन्ति स्वाराज्य-मेवास्मिन्नेतद्दधात्येता वा ऽएका आपस्ता एवै-तत् सम्भरति ॥ २१ ॥

*, † 'सम्भरति'—इति क।

ता वा ऽएताः । सप्तदशापः सम्भरति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तस्मात् सप्तदशापः सम्भरति ॥ २२ ॥

षोडश ता आपो या अभिजुहोति । षोडशाहुतीर्जुहोति ता द्वात्रिꣳशद्द्वयीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु च ताश्चतुस्त्रिꣳशस्त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिꣳशस्तदेनं प्रजापतिं करोति * ॥ २३ ॥

अथ यद्धुत्वा हुत्वा गृह्णाति । वज्रो वा ऽआज्यं वज्रेणैवैतदाज्येन स्पृत्वा स्पृत्वा स्वीकृत्य गृह्णाति † ॥ २४ ॥

अथ यत् सारस्वतीषु न जुहोति । वाग्वै सरस्वती वज्र आज्यं नेद्वज्रेणाज्येन वाचꣳ हिनसानीति तस्मात् सारस्वतीषु न जुहोति ‡ ॥ २५ ॥

अथ यन्मरीचिषु न जुहोति । नेदनद्धे-

* करोति'—इति क ।

† 'गृह्णाति'—इति क ।

‡ 'जुहोति'—इति क ।

वैता माहुतिं जुहवानीति तस्मान् मरीचिषु न जुहोति ॥ २६ ॥

ताः सार्द्धं मौदुम्बरे पात्रे समवनयति । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ता मिति रसवती रसवतीभिः पृच्यन्ता मित्येवैतदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय व्वन्वाना इति तत्परोऽक्षं क्षत्रं यजमानायाशिष माशास्ते यदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय व्वन्वाना इति ॥ २७ ॥

ता अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यꣳ सादयति । अनाधृष्टाः सीदत सहौजस इत्यनाधृष्टाः सीदत रक्षोभिरित्येवैतदाह सहौजस इति सव्वीर्या इत्येवैतदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीरिति तत्प्रत्यक्षं क्षत्रं यजमानायाशिष माशास्ते यदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीरिति ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

चतुर्थब्राह्मणे यजमानाभिषेकार्थं सप्तदशसङ्ख्याकाना मपां सम्भरण मुच्यते । कात्यायनः कश्चिद् विशेषं सूचयामास— "इडान्तेऽपो गृह्णाति, यूप मुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवाद्,

गत्वेतरा:, पृथक् पात्रेष्वौदुम्बरेषु''–इति *। आतपवर्ष्याण्युदकानि यूपस्योत्तरप्रदेशे निधाय गृह्णीयात्। इतराः सम्भविनीरपस्तु तत्र तत्र गत्वा गृह्णीयात्। तदिद मपसम्भरणं विधत्ते— ''स वा अप इति। उदकसम्भरणं वीर्यात्मना प्रशंसति— ''तद्यदिति। अपां वीर्यरूपं रस मेव सम्भृतवान् भवतीत्यर्थ: ॥ १ ॥

सम्भरणस्य पात्रविशेषं विधत्ते— ''औदुम्बर इति †। 'पात्रे'–इति जात्येकवचनम्। सर्वाणि सप्तदश पात्राणि औदुम्बराणि भवेयु:। तथा च सूत्र मुदाहृतम् ‡। औदुम्बरत्व मन्नावरोधकत्वेन प्रशंसति— ''अन्नं वा इति ॥ २ ॥

जलसम्भरणे क्रमं विधत्ते— ''स सारस्वतीरेवेति। सरस्वत्यां नद्यां भवा: अप: प्रथमं गृह्णीयात् §। 'एव'–शब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थ:। तत्र मन्त्रं विधत्ते— ''अपो देवा इति ‖। 'मधुमती:' मधुररसवती:, 'ऊर्जस्वती:' विशिष्टान्नरसवती:। 'राजस्व:' राजानं सुवते, जनयन्ति, अनुजानन्तीति राजस्व:; ता: 'चिताना:' देवतात्वेन चेतयमाना:, 'अप:' उदकानि 'देवा:' 'अगृह्णन्' अकारश्छान्दस:। ता अपो विशिनष्टि— 'याभि:' अद्भि: 'मित्रावरुणौ' 'अभ्यषिञ्चन्' देवा:, 'याभि:' च 'इन्द्रम्'। 'अराती:' अदानशीला: शत्रुसेना: 'अत्यनयन्' अतिक्रम्य नीतवन्त: इति ॥

---

* का० श्रौ० सू० १५. ४. २१–२४ क।

† का० श्रौ० सू० १५. ४. २४ ख। ‡ प्रथमकण्डीभाष्ये।

§ का० श्रौ० सू० १५. ४. २५, ४३।

‖ वा० सं० १०. १. १।

मन्त्रं प्रतिपाद्य मनूव्याचष्टे— "अपो देवा इति। चित्ताना इत्यस्य व्याख्यानम्— 'प्रज्ञाताः'–इति। शेषं निगदसिद्धम्।

एतासा मभिषेकार्थत्वं प्रशंसति— "ताभिरभिषिञ्चतीति। यस्या अपो गृह्यन्ते, तां सरस्वतीं नदीं वागात्मना प्रशंसति— "वाग् वै सरस्वतीति। सारस्वतीभिरद्भिरभिषेककरणेन वाचै-वाभिषेकं कृतवान् भवतीत्यर्थः। "एता वा एका इति। सारस्वत्यः 'आपः' 'एकाः' एक मुदकम्। एवं सारस्वतीरपो गृहीत्वा षोडशापो गृह्णीयात् ॥

तत्र विशेषं दर्शयामास कात्यायनः— "सारस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति, जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतानि वृष्णऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्र मुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति"–इति *। उत्तरासु षोडशासु चतुर्गृहीतेनाज्येन पूर्वं स्वाहा-न्तैर्मन्त्रैर्हुत्वा हुत्वा उत्तरैरुत्तरैस्तासा अपो गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदिदानीं क्रमेण विधास्यते; तत्र प्रथमा मूर्मिद्वयग्रहणं विधत्ते— "अथाध्वर्युरिति †। चतुर्गृहीताज्येन सह 'आपः' वक्ष्यमाणाः षोडश 'अभि'–लक्ष्य 'अवैति' गच्छतीति सर्वशेषः। 'तत्' तत्र नद्यां पशुपुरुषयोरन्यतरस्मिन् 'अभ्यवेते' अवगाढे सति 'यौ ऊर्मी' 'व्युदृतः' विविधं पूर्वापरीभावेन गच्छतः 'तौ गृह्णीयात्' ‡ ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० सू० १५. ४. ४३, ४४। अत्र "कात्यानाञ्च यथा-श्रुति विनियोगक्रमेण च आपो ग्रहीतव्याः'–इति कर्काचार्यः।

† का० श्रौ० सू० १५. ४. २६।

‡ 'ऊर्मी कल्लोलौ'–इति कर्काचार्यः।

ततोमिंद्वयस्याभियमेन समस्य वाचा ग्रहणे प्राप्ते क्रमं विधत्ते— "स यः प्राङ्ङिति। 'यः' ऊर्मिः 'प्राङ्' प्राङ्मुखः 'उदङ्ङिति' उदञ्चेत्, 'तं' गृह्णीयात् ॥

तत्र हवनमन्त्रं ग्रहणमन्त्रं च विधत्ते— "वृष्ण ऊर्मिरिति। स्वाहान्तो हवनमन्त्रः, द्वितीयो ग्रहणमन्त्र इति विभागः। अर्थस्तु— हे ऊर्मे! 'वृष्णोः' वर्षितुः सेक्तुर्वा सम्बन्धी 'ऊर्मिः' भवसि। 'राष्ट्रदाः' त्वं तु स्वभावत एव राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः। अतो 'राष्ट्रं' 'मे' मह्यं 'देहि'। 'स्वाहा' —इति होमार्थः * ॥

द्वितीयोऽप्येवं व्याख्येयः; तत्र 'अमुष्मै'—इति विशेषः। एतन्नामकाय यजमानाय मह्यं देहीति तस्यार्थः † ॥

एव मुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ ५ ॥

द्वितीयस्योर्मेर्ग्रहणं विधत्ते— "अथ यः प्रत्यङ्ङिति। "वृषसेन इति ‡। 'वृषसेनः' "वृष सेचने", सेनो नाम संहतिः; वर्षणशीलजलसङ्घो भवसि। शिष्टं पूर्ववत् ॥

ऊर्मिद्वयं जलवीर्यात्मना प्रशंसति— "वीर्यं वा इति। उभयोरप्यूर्म्योरेकत्वेन परिगणन माह— "एता वा एका आप इति ॥ ६ ॥

* वा० सं० १०. २. १।

† वा० सं० १०. २. २।

‡ तत्र होममन्त्रः—वा० सं० १०. २. ३। ततो ग्रहणमन्त्रः—वा० सं० १०. २. ४। 'पूर्वं मासु चतुर्गृहीतहोमः पश्चात् तासां ग्रहणम्'—इति कर्कः। 'सारस्वतीषु मरीचिषु न होमः प्रतिषेधात्' —इति च तत्रैव (४५ सू०)।

प्रवहन्तीना मपां ग्रहणं विधत्ते— "अथ स्यन्दमाना इति * । 'स्यन्दमानाः' प्रवहन्तीरपो गृह्णीयात् ॥

मन्त्रस्याप्यय मर्थः— हे आपः ! 'अर्थेतः' अर्थं प्रयोजनं गच्छन्तीति तादृश्यः 'स्थ' भवथ । अत्र 'दत्त'–इति विशेषः † । प्रवहन्तीना मपां वीर्यात्मकत्व माह— "वीर्येणेति । यत आपो वीर्येणैव 'स्यन्दन्ते', 'तस्मात्' 'स्यन्दमानाः' 'एनाः' अपः 'किञ्चन' वस्त्वपि 'प्रति'–मुखं 'न धारयते' न धृतं भवति । यद्वा, प्रवहन्तीरपो न कश्चिदपि धारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रतिलोमं प्रवहन्तीना मपां ग्रहणं विधत्ते— "अथ याः स्यन्दमानाना मिति । 'स्यन्दमानानाम्' अपां मध्ये 'प्रतीपं' प्रतिकूलं ‡ 'स्यन्दन्ते', 'ताः' गृह्णीयात् § । 'ओजस्वतीः' बलवत्यः 'स्थ' "वीर्येणेत्यादि, पूर्ववद् व्याख्येयम् ‖ ॥ ८ ॥

नद्याः सकाशाद् अपच्छिद्य गच्छन्तीना मपां ग्रहणं विधत्ते— "अथापयतीरिति । 'अपयतीः' नदीप्रवाहं परित्यज्य पृथक्-प्रवाहरूपेण याः स्यन्दन्ते अपयत्यः, ता गृह्णीयात् ¶ ॥

* का० श्रौ० सू० १५. ४. २७ । 'नद्यादिस्था वहन्त्य आपः स्यन्दमाना उच्यन्ते'–इति कर्काचार्यः ।

† वा० सं० १०. ३. १, २ ।

‡ चन्द्राकर्षणात् स्फीता विपरीतवाहिन्यः (जोआर–इति प्रसिद्धाः) आपः प्रतिलोमा उच्यन्ते ।

§ का० श्रौ० सू० १५. ४. २८ ।

‖ वा० सं० १०. ३. ३, ४ ।

¶ का० श्रौ० सू० १५. ४. २९ ।

हि 'आपः' आप्नुवन्ति सर्व मित्यापः, 'परिवाहिणीः' परितः सर्वतो वाहो यासां ताः। यद्वा, 'परिवाहिणीः' परित्यज्य पृथग् वहन्त्यः स्व। तत्र स्वाहान्तो हवनमन्त्रः, उत्तरो ग्रहणमन्त्र इति प्रागुक्तम्। एव मुत्तरत्राप्यवगन्तव्यम् ॥

परिवाहिणीभिरभिषेकं प्रशंसति— "एतस्यै वा इति। 'एषा' परिवाहिणी *, 'एतस्याः' महानद्याः सकाशात् 'अवच्छिद्य' पृथक्-कृत्य परिवहति, 'एषैव पुनर्भवति'। संसृष्टा परिणदी पुनरेषैव महानदी भवतीत्यर्थः। यस्मादपच्छिन्ना नदी, पुनस्तां महानदीं प्राप्नोति। तस्मादस्यैताभिरद्भिरभिषिक्तस्यान्यराष्ट्रीयः पुरुषः 'राष्ट्रे' स्वराष्ट्रे भवति, अन्यराष्ट्रीयम् 'अवहरतं' वशयति। यथा महानदी परिणदीसंसर्गेण भूयसी जाता, 'तथा' तस्मिन् राजनि अन्यराष्ट्रीयसमवधानेन 'भूमानं' भूयस्त्वं 'दधाति' † ॥ ८ ॥

अथ समुद्रोदकग्रहणं विधत्ते— "अथ नदीपतिं गृह्णातीति ‡। नदीपतिसमुद्रस्थितानां मपा मविशेषेण ग्रहणे प्राप्ते सूर्यानाम् उच्छलन्तीना मपां ग्रहणं कर्त्तव्य मिति विशेषः; "नदीपतेः सूर्याः"-इति श्रुत्यन्तरात् §। सुष्ठु उद्यन्ति ऊर्द्धं यान्तीति सूर्याः, ता गृह्णीयादित्यर्थः। अपाम् उदकानां पतिः पालकः ‖ ॥ १० ॥

* 'परिणदी'—इति ङ, छ, ज। 'परिवाहिणी स्थेति परिणदीनाम्'—इति चेह आप० श्रौ० सू० १८. १३. ६।

† वा० सं० १०. ३. ५, ६। ‡ का० श्रौ० सू० १५. ४. ३०।

§ का० श्रौ० सू० १५. ४. ३१। 'सूर्याः वीचिस्थाः'।

‖ अत्र मन्त्रौ— वा० सं० १०. ३. ७, ८।

अथावर्त्तोदकग्रहणं विधत्ते— "अथ निवेष्य मिति *। निवेष्यते † आवर्त्त्यतेऽस्मिन् तृणादिक मिति 'निवेष्यः' आवर्त्तः। तत्रत्य मुदकं गृह्णीयात्। 'अपाम्' उदकानां 'गर्भः' अपत्यं भवति। "गर्भं वा एतद्"–इत्यादिष्वय मर्थः ‡॥ ११ ॥

"अथ याः स्यन्दमानाना मिति। हे 'आपः!' 'सूर्यत्वचसः' सूर्यस्य त्वक् दीप्तिर्यासां ताः; यद्वा, सूर्यस्य त्वक् शरीरं प्रतिबिम्बरूपेण यासु तिष्ठति ताः; तथाविधाः 'स्थ'। "वर्च्चसैवेति। 'वर्चसा' दीप्त्या अभिषिक्तवान् भवति। 'सूर्यत्वचसं' सूर्यसमानतेजस्कं कृतवान् भवति §॥

"वरुण्या इति। स्थावरा आपो वरुणदेवत्या इत्यर्थः ‖। "वरुणसव इति। 'राजसूयम्'–इति यत् 'एषः वरुणसवः' वरुणाभिषेकः; वरुणोऽभिषिच्यते यस्मिन्निति सः। अतो वरुणदेवत्याभिः स्थाभिरद्भिरभिषेकः कर्त्तव्यः॥ १२ ॥

अथातपवर्षाग्रहणं विधत्ते— "अथ या आतपतीति ¶। सूर्ये आतपति सति या वर्षन्ति, स्यन्दन्ते, ता गृह्णीयात्। "सूर्यवर्चस इत्यातपति वर्षाणाम्"–इति हि आपस्तम्बः **।

* का० श्रौ० सू० १५. ४. ३३।

† 'निवेष्यते'–इति ज।

‡ अत्र मन्त्रौ— वा० सं० १०. ३. ६, १०।

§ वा० सं १०. ४. १, २।

‖ का० श्रौ० सू० १५. ४. ३४। 'स्यन्दमानानां मध्ये याः स्थावराः स्थिराः न वहन्ति'–इत्यादिस्तद्वृत्तिरिहालोच्या।

¶ का० श्रौ० सू० १५. ४. ३५।

** आप० श्रौ० सू० १८. १३. १०।

'सूर्यवर्चस:' सूर्यदीप्तियुक्ता: * । शिष्टं पूर्ववत् । "मेष्या स्थ इति । सूर्यतेजसा युक्तत्वात् आतपवर्ष्या: युष्मा इत्यर्थ: । तासां ग्रहणे कश्चिद् विशेषं विधत्ते— "अप्राप्ता हीति । 'इमां' भूमिम् 'अप्राप्ता: भवन्ति', भूमौ न पतिता भवन्ति; 'अथ' तदानी मेव 'एता:' अप: गृह्णीयात् ॥ १३ ॥

अथ सरस्याना मपां ग्रहणं विधत्ते— "अथ वैशन्ती-रिति । वेशन्तोऽल्पसर:, तत्र भवा अपो गृह्णीयात् † । हे आप: ! 'मान्दा: स्थ' प्रवाहाभावात् मन्दस्वभावा: स्थ । यद्वा, मन्दते रूपम् । भूतानि यत्र मन्दन्त इति मान्दा: । "विश मेवेति । मान्दाभि: अद्भिरभिषेकेण 'अस्मै' 'विशं' प्रजां 'स्थावरां' स्थिराम् अनपक्रमिणीं स्वाधीनां कृतवान् भवतीत्यर्थ: ‡ ॥ १४ ॥

कूप्याना मपां ग्रहणं विधत्ते— "अथ कूप्या इति § । कूपे भवा: कूप्या: । "व्रजक्षित स्थेति । 'व्रज:'–इति मेघनामसु पठित: ‖, इह तूदकधारणसामान्यात् कूपोऽभिधीयते । व्रजे कूपे क्षिता: निवसन्त्य: । "क्षि निवासगत्यो:" ¶, क्विप् । कूपस्था: स्थ ** । "तथा इमा मिति । 'इमां' भूमिं 'परेण'

* वा० सं० १०. ४. ३, ४ ।

† का० श्रौ० सू० १५. ४. ३६

‡ वा० सं० १०. ४. ५, ६ ।

§ का० श्रौ० सू० १५. ४. ३७

‖ निघ० १. १०. ११ ।

¶ तु० पं० २२७ धा० ।

** वा० सं० १०. ४. ७, ८ ।

भूमेरधस्ताद् विप्रकृष्टे देशे कूपे स्थिताः अपः गृह्णीयात्। किमर्थं भूमिस्थितानामपां ग्रहणम् ? तत्राह— "अपां नु चेति। 'अपां सर्वत्वाय' सर्वेषामुदकानां समष्ट्या इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ नीहारोदकानां ग्रहणं विधत्ते— "अथ प्रुष्वा इति * । 'प्रुष्वाः' नीहाराः। हे आपः! 'वाशाः स्थ'। "वश कान्तौ" † । सर्वैः काम्यमाना भवथ ‡। यद्वा, वशाः स्थ; नीहारो हि नदीप्रवाहवत् मनुष्यादिगतिं न प्रतिबध्नाति, अतो वशत्वम्। प्रुष्वाणामन्नाद्यात्मत्वमुपपादयति— "इदं वा असाविति। 'उद्यन्' 'असौ' अन्तरिक्षे दृश्यमानः 'आदित्यः' 'इदम्' ओषधिरूपम् 'अन्नाद्यं' निर्दहति। अन्नं च तदाद्यमदनीयं चेत्यन्नाद्यम्। तत्र दृष्टान्तः— "यथाय मग्निर्निर्दहेदेव मित्यादि। 'तत्' तदा सस्थाना मातपजातम्लानिसमये § नीहारगताः 'आपः' 'अभ्यवयन्त्यः'। सव्यतिरेकं दर्शयति— "न ह वेत्यादिना। तस्मादोषधिवर्द्धनहेतुभूताभिः प्रुष्वाभिरद्भिः अभिषेकेण यजमानो अन्नाद्य मेव निहितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ मधुनो ग्रहणं विधत्ते— "अथ मध्विति ‖। हे 'मधु!' द्रवरूपा आपः! 'शविष्ठाः' बलवत्तमाः 'स्थ' ¶। "अपाश्चैवेति। 'एतत्' एताभिः मधुद्रवरूपाभिरद्भिः अभि-

* का० श्रौ० सू० १५. ४. ३८।

† अदा० प० ६६ धा०।

‡ वा० सं० १०. ४. ६, १०।

§ ०म्प्रमाय (?)'—इति ज।

‖ का० श्रौ० सू० १५. ४. ३९।

¶ वा० सं० १०. ४. ११, १२।

षेकेण 'अपां च ओषधीनाञ्च' 'रसेन' अभिषिक्तवान् भवति; मधुनो ह्युभयात्मकत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ गोउल्व्यानां ग्रहणं विधत्ते—"अथ गोरिति *। 'विजायमानाया:' प्रसूयमानायाः 'गो:' 'उल्व्या:' उल्वे गर्भवेष्टने भवाः अपः गृह्णीयात्। हे आपः! 'शक्वरी:' गर्भरक्षणे शक्ताः समर्था भवथ †। "पशुभिरिति। पशुसम्बन्धिनीभिरेताभिरद्भिः अभिषेकेण 'पशुभिः एव' 'एनं' सुन्वन्तमभिषिक्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ पयसां ग्रहणं विधत्ते—"अथ पय इति ‡। हे क्षीरात्मिका आपः! 'जनभृत: स्थ' जनान् बिभ्रतीति जनभृतः; क्षीरेण हि प्राणिजातं पुष्यते § ॥ १९ ॥

अथ घृतस्य ग्रहणं विधत्ते—"अथ घृत मिति ‖। 'विश्वभृतः स्थ' हे घृतद्रवरूपाः आपः! विश्वपोषिका भवथ ¶। "पशुना मिति। घृतस्य पशुरसत्वं क्षीरादिद्वारा प्रसिद्धम् ॥ २० ॥

एतदेव सारस्वतवर्जं चतुर्गृहीताज्येन पूर्वं हुत्वा-हुत्वा पञ्चदशाना मपां ग्रहणं विहितम्, अथान्तिमस्य जलस्य ग्रहणं सविशेषं विधत्ते—"अथ मरीचीरिति। 'मरीची:' 'अञ्जलिना' पात्रेण 'सकृद्' गृहीत्वा ** 'अपिसृजति'। सर्वासु गृहीतासु

* का० श्रौ० सू० १५. ४. ४०।

† वा० सं० १०. ४. १३, १४।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ४. ४१।

§ वा० सं० १०. ४. १५, १६।

‖ का० श्रौ० सू० १५. ४. ४२।

¶ वा० सं० १०. ४. १७, १८।

** 'गृहीत्वा-गृहीत्वा'—इति च।

अप्सु संसृजेदित्यर्थः। अत्र सूत्रम्— "आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु संसृजति"-इति * ॥

हे मरीचिरूपा आपः! 'स्वराजः स्थ' स्वय मेव राजमाना भवथ †। अत्र होमाभावात् स्वाहान्तः पूर्वो मन्त्रो न पठितः ‡। कथं मरीचीना मप्सु न परिगणन मिति तदुपपादयति— "एता वा आप इति। 'मरीचयः'-इति 'यत्', 'एताः' 'स्वराजः' स्वय मेव दीप्यमानाः 'आपः'। "ता यत् स्यन्दन्त इति। 'यत्' यस्मात् 'ताः' मरीचयः 'स्यन्दन्त इव' प्रवहन्तीव। 'इव'-शब्दः उपमार्थे §; साक्षात् प्रवहणाभावात्। यथा जलसङ्घा उपर्युपरिभावेन वर्त्तन्ते, तद्वदेता मरीचयः 'अन्योऽन्यस्य' मरीचेः 'श्रियै' शोभायै 'अतिष्ठमानाः' स्वातु मसहिष्णवः 'उत्तराधरा इव भवन्त्यः' 'यन्ति' गच्छन्ति। अतो जल-साम्यादप्सु न परिगणन मित्यर्थः ‖। मरीचीनां ग्रहणं स्वाराज्य-हेतुत्वेन प्रशंसति— "स्वाराज्य मिति। यतो 'मरीचयः' स्वराज आपः ¶ ॥ २१ ॥

* का० श्रौ० सू० १५. ४. ४५।

† वा० सं० १०. ४. १६।

‡ इह संहितापाठ, स्वर्सयोऽवलोक्यो वा।

§ 'अल्पार्थे'-इति ज ।

‖ सारस्वत्यः, पूर्वोर्म्यः, अपरोर्म्यः, स्यन्दमानाः, प्रतिलोमाः, अपयत्यः, समुद्रियाः (वीचिस्थाः, तीराहताश्च), निवेष्याः, स्थावराः, आतपवर्ष्याः, सरस्याः, कूप्याः, पुष्वाः, मधव्याः, गोरुल्याः, पयस्याः, घृतात्मिकाश्चेति सप्तदशविधा आपो भवन्तीति।

¶ 'सूर्यरश्मिभिरुद्धृता आपो मरीचयः'-इति का० इ०।

सम्भृताना मपां सप्तदशसङ्ख्यां प्रजापत्यात्मना स्तौति—"ता वा एताः सप्तदशेति। प्रजापतिः सप्तदशत्वं प्रागुक्तम् * ॥ २२ ॥

अथोक्तानां सारस्वतीप्रभृतिमरीच्यन्ताना मपा माहुतीनां च सङ्ख्यां समस्य प्रजापत्यात्मना प्रशंसति—"षोडश ता आप इति। 'याः' 'आपः' अभिलक्ष्य जुहोति, 'ताः' 'षोडश'; ऊर्मिद्वयस्य विवेके षोडशसङ्ख्याका भवन्ति; आहुतयोऽपि षोडश; आहुतिभिः रहिताः सारस्वत्यो मरीचय इति द्वय्यः; ताः सम्भूय चतुस्त्रिंशत् सम्पद्यते। अत्र चतुस्त्रिंशत्सम्पत्त्या चतुस्त्रिंशद्देवतात्मकं प्रजापति मेव कृतवान् भवतीति तत्करणं प्रशस्त मित्यर्थः ॥ २३ ॥

होमपूर्वकं ग्रहणं प्रशंसति— "अथ यद्धुत्वा-हुत्वेति। आज्यस्य वज्रात्मकत्वश्रुतिः प्रागुदाहृता †। वज्ररूपेण 'आज्येन' 'स्तृत्वा-स्तृत्वा' हिंसित्वा-हिंसित्वा, ततः 'स्वीकृत्य' स्वाधीनं कृत्वा गृह्णानो भवेत्। यथा लोके राजादिः प्रबलं शत्रु-प्रभृति जनं प्रथमं बाधित्वा पश्चात् स्वाधीनं करोति, तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥

सारस्वतीषु मरीचिषु च होमाभावे कारण माह—"अथ यदिति ‡। सरस्वत्या वाक्त्वात् वाचो वज्रेण हिंसा माभूदिति न होतव्यम् ॥ २५ ॥

* इहैव पुरस्तात्— २४ पृ० १ पं० द्रष्टव्यम्।

† प्रथमकाण्डे— ३६२ पृ० ७ पं० द्रष्टव्यम्।

‡ सारस्वतीषु मरीचिषु च न होमः, प्रतिषेधात्। अत एव संहितायां मपि एतदुभयञ्च स्वाहान्तमन्त्राम्नानो न श्रूयते।

"अथ यन्मरीचिष्विति। मरीचिष्वपि 'अनद्धा' अस्थानि तासां होमाधिकरणत्वासम्भवान्न होतव्य मित्यर्थः। 'नेत्'-इति निपातः परिभये, 'जुहवानि'-इत्यनेन सम्बध्यते ॥ २६ ॥

विधत्ते— "ताः सार्द्ध मिति। 'ताः' विहिताः, पृथक्-पृथक्-पात्रे गृहीताः आपः 'सार्द्धं' सम्भूय एकस्मिन् 'पात्रे' 'समवनयति' आसिञ्चेदित्यर्थः *। 'मधुमतीः' मधुररसवत्यः आपः 'मधुमतीभिः' अद्भिः 'पृच्यन्ताम्'। "पृची सम्पर्के †", सम्पृच्यन्ताम्। ता विशिनष्टि— 'महि' महत् 'क्षत्रं' बलं क्षत्रियकुलं वा 'क्षत्रियाय' यजमानाय 'वन्वानाः' दातुं याचयमानाः कामयमाना इति। मन्त्र मनूद्य ‡ व्याचष्टे— "मधुमतीरित्यादि। 'महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वाना इति यदाह', 'तत्' तेन 'यजमानाय' 'परोक्षं' तत्र माशासन माशासितवाम् भवतीति योजना। 'क्षत्रियाय'- इति तादर्थ्याभिधानाद्, 'वन्वानाः'-इति याचनाभिधानाद्वा, आशिषः परोक्षत्व मित्यर्थः ॥ २७ ॥

संसृष्टाना मपां मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरोदेशे सादनं समन्त्रकं विधत्ते— "ता अग्रेणेति §। हे आपः! 'अनाधृष्टाः' रक्षोभिरबाधिताः, 'सहौजसः' ओजसा बलेन सहिताः, सवीर्याः 'सीदत' उपविशत। 'महि' महत्, 'क्षत्रं' बलं क्षत्रियत्वं वा, 'क्षत्रियाय' 'दधतीः' दधत्यः, धारयत्यः,

* का० श्रौ० सू० १५. ४. ४६।
† अदा० आ० २० धा०।
‡ वा० सं० १०. ४. २०।
§ का० श्रौ० सू० १५. ४. ४७

प्रयच्छन्त्य इति । मन्त्रं व्याचष्टे— "अनाधृष्टा इति *। 'दधती:' –इति प्रदानस्य साक्षादुक्तेः प्रत्यक्षत्व माशिषः, 'सीदत'–इति मध्यमपुरुषप्रयोगाद्वेति वेदितव्यम् ॥ २८ ॥ १ [३. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

(अथ पञ्चमं ब्राह्मणम् .)

तं वै माध्यन्दिने सवने ऽभिषिञ्चति । एष वै प्रजापतिर्य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतम्वेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं मध्यत एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतः सुवति † ॥ १ ॥

अगृहीते माहेन्द्रे । एष वा ऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रो ऽप्यस्यैतन्निष्केवल्य मेव स्तोत्रं निष्केवल्यं शस्त्र मिन्द्रो वै यजमानस्त-

* वा० सं० १०. ४. २१ ।

† 'सुवति'—इति क ।

देनꣳ स्व एवायतने ऽभिषिञ्चति तस्मादग्रीते माहेन्द्रे * ॥ २ ॥

अथैष मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यꣳ। शार्दूलचर्मो-पस्तृणाति सोमस्य त्विषिरसीति यत्र वै सोम इन्द्र मत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विषिस्तस्मादाह सोमस्य त्विषिरसीति तवेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्दूलत्विषि मेवा-स्मिन्नेतद्दधाति तस्मादाह तवेव मे त्विषिर्भूया-दिति † ॥ ३ ॥

अथ पार्थानि जुहोति। पृथी ह वै ‡ वैन्यो मनुष्याणां प्रथमो ऽभिषिषिच्चे § सो ऽकामयत सर्व्वं मन्नाद्य मवरुन्धीयेति तस्मा ऽएतान्यजुहवुः स इदꣳ सर्व्वं मन्नाद्य मवरुरुधेऽपि ह स्मास्मा ऽआरण्यान् पशूनभिह्वयन्त्यसाविहि राजा त्वा

* 'माहेन्द्रे'—इति ग, घ।

† '०दिति'—इति क, '०दिति'—इति ग।

‡ 'पृथुर्ह वे'—इति घ।

§ 'ऽभिषिषिचे'—इति ख, घ। 'ऽभिषिषिचे', 'ऽभिषिषिचे'—इति द्वावेव पाठौ डा०-वेवर-इष्टौ।

पद्यत ऽइति तथेदᳪ सर्व्वमन्नाद्य मवरुन्धे सर्वᳪ ह वा ऽअन्नाद्य मवरुन्धे यस्यैवं विदुष एतानि ह्रूयन्ते ॥ ४ ॥

तानि वै द्वादश भवन्ति। द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥ ५ ॥

षट् पुरस्तादभिषिकस्य जुहोति। षडुपरिष्टात्तदेनं मध्यत एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतः सुवति ॥ ६ ॥

स यानि पुरस्तादभिषिकस्य जुहोति। बृहस्पतिस्तेषा मुत्तमो भवत्यथ यान्युपरिष्टादभिषिकस्य जुहोतीन्द्रस्तेषां प्रथमो भवति ब्रह्म वै बृहस्पतिरिन्द्रियं व्वीर्य मिन्द्र एताभ्या मेवैन मेतद्वीर्याभ्या मुभयतः परिबृᳪहति ॥ ७ ॥

स जुहोति। यानि पुरस्तादभिषिकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहेति तेजो वा ऽअग्निस्तेजसैवैन मेतदभिषिञ्चति सोमाय स्वाहेति क्षत्रं वै सोमः क्षत्रेणैवैन मेतदभिषिञ्चति सवित्रे स्वाहेति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत एवैन मेतदभिषिञ्चति सरस्वत्यै स्वाहेति व्वाग्वै सर-

स्वती व्वाचैवैन मेतदभिषिञ्चति पूष्णे स्वाहेति पशवो वै पूषा पशुभिरेवैन मेतदभिषिञ्चति बृहस्पतये स्वाहेति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैन मेतदभिषिञ्चत्येतानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति तान्येतान्यग्निनामानीत्याचक्षते * ॥ ८ ॥

अथ जुहोति । यान्युपरिष्टादभिषेकस्य जुहोतीन्द्राय स्वाहेति व्वीर्यं वा ऽइन्द्रो व्वीर्येणैवैन मेतदभिषिञ्चति घोषाय स्वाहेति व्वीर्यं वै घोषो व्वीर्येणैवैन मेतदभिषिञ्चति श्लोकाय स्वाहेति व्वीर्यं वै श्लोको व्वीर्येणैवैन मेतदभिषिञ्चत्यꣳशाय स्वाहेति व्वीर्यं वा ऽअꣳशो व्वीर्येणैवैन मेतदभिषिञ्चति . भगाय स्वाहेति व्वीर्यं वै भगो व्वीर्येणैवैन मेतदभिषिञ्चत्यर्यम्णे स्वाहेति तदेन मस्य सर्वस्यार्यमणं करोत्येतान्युपरिष्टादभिषेकस्य जुहोति † तान्येतान्यादित्यनामानीत्याचक्षते ‡ ॥ ९ ॥

* '०त्याचक्षते'—इति क ।   † 'जुहोति'—इति ख ।

‡ '०त्याचक्षते'—इति क, ख ।

अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यम्। अभिषेचनीयानि पात्राणि भवन्ति यत्रैता आपो ऽभिषेचनीया भवन्ति ॥ १० ॥

पालाशं भवति। तेन ब्राह्मणो ऽभिषिञ्चति ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैन मेतदभिषिञ्चति* ॥ ११ ॥

औदुम्बरं भवति। तेन स्वो ऽभिषिञ्चत्यन्नं वा † ऽऊर्गुदुम्बर ऊर्ग्वै स्वं यावद्वै पुरुषस्य स्वं भवति नैव तावदशनायति तेनोर्क् स्वं तस्मादौदुम्बरेण स्वो ऽभिषिञ्चति ॥ १२ ॥

नैयग्रोधपादं भवति। तेन मित्र्यो राजन्यो ऽभिषिञ्चति पद्भिर्व्वै न्यग्रोधः प्रतिष्ठितो मित्रेण वै राजन्यः प्रतिष्ठितस्तस्मान्नैयग्रोधपादेन मित्र्यो राजन्यो ऽभिषिञ्चति ‡ ॥ १३ ॥

आश्वत्थं भवति। तेन वैश्यो ऽभिषिञ्चति स यदेवादो ऽश्वत्थे तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपा-

* '॰षिचति'—इति क।

† '॰त्यन्नाद्वा'—इति ख।

‡ '॰षिषति'—इति क।

मन्त्रयत तस्मादाश्वत्थेन व्वैश्यो ऽभिषिञ्चत्येता-न्यभिषेचनीयानि पात्राणि भवन्ति * ॥ १४ ॥

अथ पवित्रे करोति। पवित्रे स्थो व्वैष्णव्याविति सो ऽसावेव बन्धुस्तयोर्हिरण्यं प्रवयति ताभ्या मेता अभिषेचनीया अप उत् पुनाति तद्य-द्धिरण्यं प्रवयत्यमृत मायुर्हिरण्यं तदा स्वमृत मायुर्दधाति तस्माद्धिरण्यं प्रवयति ॥ १५ ॥

स उत्पुनाति। सवितुर्व्वः प्रसव उत्पुनाम्य-च्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सो ऽसा-वेव बन्धुरनिभृष्ट मसि व्वाचो बन्धुस्तपोजा इत्य-नाधृष्टा स्थ रक्षोभिरित्येवैतदाह यदाहानिभृष्ट मसीति व्वाचो बन्धुरिति यावद्वै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा व्वदति तस्मादाह व्वाचो बन्धुरिति ॥ १६ ॥

तपोजा इति। अग्नेर्व्वै धूमो जायते धूमा-दभ्र मभ्राद्वृष्टिरग्नेर्वा ऽएता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति ॥ १७ ॥

---

* 'भवन्ति'—इति क।

सोमस्य दात्र मसीति । यदा वा ऽएष मेता-
भिरभिषुतस्व*न्यथाहुतिर्भवति तस्मादाह सोमस्य
दात्र मसीति स्वाहा राजस्व इति तदेनाः स्वाहा-
कारेणैवोत्पुनाति ॥ १८ ॥

ता एतेषु पात्रेषु व्यानयति । सधमादो
द्युम्निनीराप एता इत्यनतिमानिन्य इत्येवैतदाह
यदाह सधमाद इति द्युम्निनीराप एता इति
व्वीर्यवत्य इत्येवैतदाहानाधृष्टा अपस्यो व्वसाना
इत्यनाधृष्टा स्थ रक्षोभिरित्येवैतदाह यदाहाना-
धृष्टा अपस्यो व्वसाना इति पस्त्यासु चक्रे
व्वरुणः सधस्थ मिति व्विशो वै पस्त्या व्विक्षु
चक्रे व्वरुणः प्रतिष्ठा मित्येवैतदाहापाꣳ शिशु-
र्मातृतमास्वन्तरित्यपां वा ऽएष शिशुर्भवति
यो राजसूयेन यजते तस्मादाहापाꣳ शिशुर्मा-
तृतमास्वन्तरिति † ॥ १९ ॥

* 'मेताभिरभिषुतस्व०'—इति क, ख। 'मेताभिरभिषुतस्य०'—इति च हस्त० डा०-वेबरेण।

† 'रिति'—इति ग, 'रिति'—इति घ।

अथैनं व्वासाꣳसि परिधापयति। तार्प्यमिति व्वासो भवति तस्मिन्त्सर्व्वाणि यज्ञरूपाणि निष्यूतानि भवन्ति तदेनं परिधापयति क्षत्रस्योल्व मसीति तद्यदेव क्षत्रस्योल्वं तत एवैन मेतज्जनयति * ॥ २० ॥

अथैनं पाण्डुं परिधापयति। क्षत्रस्य जरायुसीति तद्यदेव क्षत्रस्य जरायु तत एवैन मेतज्जनयति † ॥ २१ ॥

अथाधीवासं प्रति मुञ्चति। क्षत्रस्य योनिरसीति तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तस्या एवैन मेतज्जनयति ‡ ॥ २२ ॥

अथोष्णीषꣳ संहृत्य §। पुरस्तादवगूहति क्षत्रस्य नाभिरसीति तद्यैव क्षत्रस्य नाभिस्ता मेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २३ ॥

तद्धैके। समन्तं परिवेष्टयन्ति नाभिर्व्वा ऽअस्यैषा समन्तं वा ऽअयं नाभिः पर्येतीति

*, †, ‡ ‘जनयति’—इति क।

§ ‘संहृत्य’—इति क; इदं चैतत् का०-वेबरेष।

र्व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्यात् पुरस्तादेवावगूहेत् पुरस्ताद्धीयं नाभिस्तद्यदेनं व्वासाᳬसि परिधापयति जनयत्येवैन मेतज्जात मभिषिञ्चानीति तस्मादेनं व्वासाᳬसि परिधापयति ॥ २४ ॥

तद्धैके। निदधत्येतानि व्वासाᳬस्यथैनं पुनर्दीक्षितवसनं परिधापयन्ति तदु तथा न कुर्याद्दङ्गानि वा ऽअस्य जनूर्व्वासाᳬस्यङ्गैर्हैनᳬ सजन्वा * तन्वा व्यर्धयन्ति व्वरुण्यं दीक्षितवसनᳬ स एतेषा मेवैकं व्वाससां परिदधीत तदेन मङ्गैर्जन्वा तन्वा समर्द्धयति व्वरुण्यं दीक्षितवसनं तदेनं व्वरुण्याद्दीक्षितवसनात् प्रमुञ्चति ॥ २५ ॥

स यज्ञावभृथ मभ्यवैति। तदेतदभ्यवहरन्ति तत् सलोम क्रियते स एतेषा मेवैकं व्वाससां परिधायोदैति तानि व्वशायै वा व्वपायाᳬ हुतायां दद्यादुदवसानीयायां व्वेष्टौ ॥ २६ ॥

अथ धनुरधितनोति। इन्द्रस्य व्वार्त्रघ्न मसीति व्वार्त्रघ्नं वै धनुरिन्द्रो वै यजमानो द्वयेन वा

---

* 'सजन्वा'—इति च इदं का०-वेबरयोः।

ऽएष इन्द्रो भवति यच्च क्षत्रियो यदु च यजमानस्तस्मादाहेन्द्रस्य व्वार्त्रघ्न मसीति * ॥ २७ ॥

अथ बाहू व्विमार्ष्टि । मित्रस्यासि व्वरुणस्यासीति बाह्वोर्व्वै धनुर्बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्राव्वरुणस्तस्मादाह मित्रस्यासि व्वरुणस्यासीति तदस्मै प्रयच्छति त्वयायं वृत्रं वधेदिति त्वयायं द्विषन्तं भ्रातृव्यं वधेदित्येवैतदाह † ॥ २८ ॥

अथास्मै तिस्र इषूः प्रयच्छति । स यया प्रथमया समर्पणेन परा भिनत्ति‡ सैका सेयं पृथिवी सैषा दृवा नामाथ यया व्विद्धः शयित्वा जीवति वा म्रियते वा सा द्वितीया तदिद मन्तरिक्षं सैषा रुजा नामाथ ययापैव राध्नोति सा तृतीया सासौ द्यौः सैषा क्षुमा नामैता हि वै तिस्र इषवस्तस्मादस्मै तिस्र इषूः प्रयच्छति ॥ २९ ॥

ताः प्रयच्छति । पातैनं प्राञ्चं पातैनं

---

* 'मसीति'—इति क ।

† '०तदाह'—इति क ।

‡ 'परान् भिनत्ति'—इति क । 'परान् भिनत्ति'—इति सायणाभिमतः पाठ इति च डा० वेबरः ।

प्रत्यञ्चं पाह्येनं तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पातेति तदस्मै सर्वा एव दिशो ऽशरव्याः करोति तद्यदस्मै धनुः प्रयच्छति वीर्यं वा ऽएतद्राजन्यस्य यद्धनुर्वीर्यवन्त मभिषिञ्चानीति तस्माद्वा ऽअस्मा ऽआयुधं प्रयच्छति * ॥ ३० ॥

अथैन माविदो वाचयति । आविर्मर्या इत्यनिरुक्तं प्रजापतिर्वा ऽअनिरुक्तस्तदेनं प्रजापतय ऽआवेदयति सोऽस्मै सव मनुमन्यते तेनानुमतः सूयते ॥ ३१ ॥

आवित्तो ऽअग्निर्गृहपतिरिति । ब्रह्म वा ऽअग्निस्तदेनं ब्रह्मण ऽआवेदयति तदस्मै सव मनुमन्यते तेनानुमतः सूयते ॥ ३२ ॥

आवित्तो ऽइन्द्रो वृद्धश्रवा इति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रस्तदेनं क्षत्रायावेदयति तदस्मै सव मनुमन्यते तेनानुमतः सूयते ॥ ३३ ॥

आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रताविति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ तदेनं प्राणोदानाभ्या

---

* 'प्रयच्छति'—इति क ।

मावेदयति तावस्मै सव मनुमन्येते ताभ्या मनुमतः सूयते ॥ ३४ ॥

आवित्तः पूषा विश्ववेदा इति । पशवो वै पूषा तदेनं पशुभ्य आवेदयति तेऽस्मै सव-मनुमन्यन्ते तैरनुमतः सूयते ॥ ३५ ॥

आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवाविति । तदेन माभ्यां द्यावापृथिवीभ्या मावेदयति तेऽअस्मै सव मनुमन्येते ताभ्या मनुमतः सूयते ॥ ३६ ॥

आवित्तादितिरुरुशर्मेति । इयं वै पृथिव्य-दितिस्तदेन मस्यै पृथिव्या ऽआवेदयति सास्मै सव मनुमन्यते तयानुमतः सूयते तद्याभ्य एवैन मेतद्देवताभ्य आवेदयति ता अस्मै सव मनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः सूयते ॥ ३७ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. ५.] ॥

पञ्चमे ब्राह्मणे यजमानाभिषेकः, तत्रत्या धर्माश्च विधीयन्ते । तत्र यजमानाभिषेकं सकालं विधत्ते— "तं वै माध्यन्दिन इति । माध्यन्दिनसवने क्रियमाण मभिषेकं प्रशंसति—

"एष वै प्रजापतिरिति। माध्यन्दिनसवने क्रियमाणेनाभिषेकेण 'एनं' यजमानं 'मध्यत एव' यज्ञरूपप्रजापतिमध्ये एव निहितवान् भवति। 'मध्यतः' मध्ये 'सुवति' प्रेरयति, अध्वर्युरित्यर्थः ॥ १ ॥

कालविशेषं विधत्ते— "अगृहीत इति *। 'माहेन्द्रे' ग्रहे 'अगृहीते' सोमरसेनापूर्णे, मरुत्वतीयान्ते इत्यर्थः। माहेन्द्रग्रहणात् पूर्वं यजमानाभिषेकं स्वायतननिधानरूपेण प्रशंसति— "एष वा इन्द्रस्येति। इदं प्रथमाध्याये व्याख्यातम् †। अत्र यदुक्तं कात्यायनेन— "मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधाति अनाधृष्टाः सीदेति, पात्राणि च तुष्णीं पालाशौदुम्बरनैयग्रोधवटाश्वत्थान्यभिषेकाय"–इति ‡। "मरुत्वतीयान्ते पात्राणि पूर्वेण व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति §, अपरेऽन्ते सीसं निदधाति, पार्थाना मन्त्रैः स्वाहेति ‖ षड् जुहोति प्रतिमन्त्रम्"–इति ¶ च ॥ २ ॥

तदिदं क्रमेण विधित्सुर्व्याघ्रचर्मास्तरणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ शेति। मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पूर्वभागे व्याघ्रचर्मास्तृणीयात् **। हे चर्मन्! 'सोमस्य' 'त्विषिः' दीप्तिः 'असि'। 'तवेव' यथा

---

* का० श्रौ० सू० १५. ५. १।

† १. ३. ४ (३६ पृ० १४ पं० पुनः ५३पृ० ४पं०), द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ४. ४७, ४८।

§ वा० सं० १०. ५. १।

‖ वा० सं० १०. ५. २–७।

¶ का० श्रौ० सू० १५. ५. ५, २, ३।

** का० श्रौ० सू० १५. ५. १।

तव दीप्तिरस्ति, तथा 'मे' मम 'त्विषिः' दीप्तिः 'भूयात्' अस्त्विति *। शार्दूलस्य सोमत्विषित्व माख्यायिकामुखेनोपपादयति— "यत्र वै सोम इति। पूर्व मिन्द्रेण पीयमानः सोमः, तम् 'अत्यपवत' शरीरादधो निरगच्छत्। स सोमो यदा अत्यपवत, ततः सोऽतिपवितः सोमः शार्दूलः सम्भूतवान् †। 'तस्मात्' शार्दूलस्य सोमकार्यत्वात् तदीयत्वचः सोमत्विषित्वम्। "तवेव मे"—इतिमन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "तवेव म इति। 'एतत्' एतेन मन्त्रभागकृतेन 'अस्मिन्' यजमाने शार्दूलदीप्ति मेव निहितवान् भवति ॥ ३ ॥

अथाभिषेकस्य पुरस्तात् पश्चाच्च क्रियमाणान् पार्थहोमान् विधत्ते— "अथ पार्थानीति ‡। 'पार्थानि' पृथिनानुष्ठितानि। एतेषां पृथिसम्बन्धं दर्शयति— "पृथी हेति। 'वैन्यः' वेनो नाम राजा, तस्य पुत्रः 'पृथी' नाम §, 'मनुष्याणां' मध्ये 'प्रथमः' अभिषिक्तः। 'सर्वम् अन्नाद्यम्' 'अवरुन्धीय' स्वाधीनं कुर्याम् 'इति' कामयमानाय 'तस्मै' पृथये ‖ 'एतानि' पार्थानि 'अजुहवुः' अध्वर्यवः। ततः 'सः' राजा 'इदं सर्व मन्नाद्यम्' 'अवरुरुधे' स्वाधीनं कृतवान्। सर्वान्नावरोधकत्वं दर्शयति—

* वा० सं० १०. ५. १।

† "यद्वाचः प्राणादद्रवत् ततः शार्दूलज्येष्ठाः श्वापदाः समभवन्"—इति उपरिष्टाद् द्रष्टव्यम् (५. ४. १०.)।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ५. ३।

§ अत्र पृथिन्निति नान्तशब्द एव भाष्यसम्मतः पाठो गम्यते, चतुर्ष्वादर्शपुस्तकेष्वेकविधदर्शनात्; मूले तु पृथुरिति च पाठः।

‖ चतुर्ष्वादर्शटीकापुस्तकेष्विह 'पृथये'—इत्येव।

"अपि ह स्मेति । 'अपि' खलु 'अस्मै' यजमानाय, तदर्थम्, 'आरण्यान्' अरण्ये भवान् 'पशून्' 'अभिह्वयन्ति'। किम्? इति । "असाविति । तत्तन्मृगनाम्न: सम्बुद्धन्तस्य सामान्यनिर्देश: । हे पशो ! 'एहि' आगच्छ, अयं 'राजा' 'त्वा' त्वां 'पक्ष्यते' भोक्तुं पक्वं करिष्यति 'इति'। सोऽपि पशु: तद् वच: श्रुत्वा तत्समीपं स्वय मेवागच्छति । 'तथा' सति ग्राम्यारण्यभक्षणस्य सर्वस्यावश्यावरोध: । विदुषोऽनुष्ठानस्यापि अनुष्ठातुस्तत्फल माह— "सर्वं ह वा इति ॥ ४ ॥

एतेषां सङ्ख्यां विधत्ते— "तानि वै द्वादशेति । उक्तां सङ्ख्यां संवत्सरात्मना प्रशंसति— "द्वादशेति ॥ ५ ॥

एतेषां हवनकाल' विधत्ते— "षडिति । द्वादशानां पदार्थानां मध्ये पूर्वषट्कस्यान्ते "बृहस्पतये स्वाहा"–इति पठ्यते, उत्तरषट्कस्यादौ "इन्द्राय स्वाहा"–इति *। तयोरुभयोर्मध्ये अभिषेकेण यजमानं ब्रह्मक्षत्रवीर्याभ्याम् उभयत: सम्बर्द्धितवान् भवतीति ॥ ६, ७ ॥

अभिषेकस्य पुरस्तात् कर्त्तव्यं होम मनूद्य मन्त्रान् विधत्ते-- "स जुहोतीति। "अग्नये स्वाहा"–इत्यादयो मन्त्रा: † । तत्रैकैक मनूद्य स्तौति— "तेजो वा अग्निरित्यादिना । अर्थवादवाक्येषु स्पष्टोऽर्थ: । सोमादिपदानां देवतान्तरवाचकत्वं व्युदस्यति— "तान्येतान्यग्निनामानीति । 'तानि' पूर्वाणि पार्थानि 'अग्निनामान्याचक्षते', ब्रह्मवादिन इति शेष: ; अग्ने: सर्वदेवतात्मकत्वादिति भाव: ॥ ८ ॥

---

* वा० सं० १०. ५. ६, ७ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ।

† वा० सं० १०. ५. १—६ ।